सूक्तिरत्नाकराभिधे भाष्यविवरणे

~~[illegible]~~ प्रथमाध्याय प्रथमपाद

पंचमाह्निकम्

३९

॥नारायणीटीकायांपंचमाह्निकप्रारंभः॥ ५

६७

के॰ वि॰ १

ननु तत्परत्वं किं व्यक्तिपदार्थभिन्नकालनिरूपणार्थं उत तत्त्वसमानकालीनांगुलीनां तदर्थकानां ग्रहणार्थं
नतावदाद्यः ईदृशोरणत्वात् भिन्नकालनिरूपणीत्वायोगात् द्वितीये तत्त्वगुणानाम भेदकत्वात् [illegible]
दर्थतापि नोपपद्यते अत एवाभिपदार्थभिन्नकालनिरूपणार्थं तद्दितीये तन्नदीर्घोच्चारणस्य कर्मोधि
कादीर्घव्यक्तिनिष्ठापाजातेरप्रयुक्तत्वात् इति भविष्यति इकारे पतत्ताभावात् तत्कालनिरूपणार्थं
भवति तस्मिंश्चेन्नान्यत्र तत्स्थेऽपि तत्तत्क्षणनिरूपणार्थत्वे चेद्विघातात् इत्युक्तं तपरत्वमिति मत्वाह इतीति किं
मर्थमिति व्यक्तिपदार्थपक्षे गुणाभेदकाइत्यव दर्शितेन उदात्तादिभेदयुक्तस्य तत्कालस्य संग्रहार्थं
तपरत्वमिति तु तत्र यतित्ना तपर इत्थमिगुणानाम भेदकत्वादेव तत्कालग्रहणं सिद्धमिति हृदुतिः ॥ केचा
मिति भेदकत्वमभिप्रेत्योक्तं पतित्ना उदात्तानुदात्तेति किंचिदिति अनुनासिक इत्यपि पद्यते तत्कुरणप्र
क्रमात् ऊं नवशाकानेव कुं प्रगृह्यो अनुनासिक इतीत्यत्र प्रगृह्यस्यानुनासिक इति प्रगृह्यत्वस्या
नुनासिकपर्युदासात् एवमपि तत्कालानां ग्रहणं न स्यात् तत्कालत्वादित्यपनिष्ट्याह ॥ किंत
हीस्यादिना ॥ ननु तपरत्वस्याभिन्नकालनिरूपणार्थत्वानंगीकारात्कथमयं दोष इति चेत् ॥ नव्य

राम॰ १

किंपदैस्यावक्तिरूपातानस्यापूर्वत्वसमानकालाप्यागुणोभिन्नापायग्रहणं तपस्त्वप्रयु
क्तेन त्वधिककालस्यच्छतस्यापि श्रोतकालेनेतद्ग्रहेसामर्थ्यभावादित्याशयात् । प्रग
त्यसंज्ञाप्रतिज्ञैयादिकस्य कृतशास्त्रस्यासिद्धत्वात् कालकृ वैतेषामविख्यातीत्याह ।
असिद्धवदत्र । तापकानुपिते प्रमाणमाह ॥ वर्णयति ॥ स्तुतेप्रकृत्येतिविधौ कृतस्य
सिद्धवदन्तर्वादन्यप्यानुपपत्ते सिद्धत्वमिति भावः । एतावताप्रकृतिभावएव सिद्ध
त्वमनुमास्यते नतु स्वरसंधाविति चेत् । नानविशेषवतो ज्ञापकेरोरुत्वइव कृतेहेतुकप्र
कृतिभावएवकिंतु स्वरसंध्यादिकार्यमात्रे सामान्यतो ज्ञापकं लाघवात् । अतएव

श्री
२

सिद्धः कृतः प्रकृतिभाव इति नोक्तं किंतु स्वरसंधिविधिरिति। अनेन च प्रकरणोपलक्षणात् तस्य
विहितत्वात् पदत्वात् ... प्रकरणाश्रयत्वात् स्वरसंध्यापत्तौ तज्जस्य वापवाद
साधेद्दत्वात् ... भावमपवादं प्रत्यपि सिद्धत्वेन कार्यकालपक्षे च प्रग
संज्ञापि प्रकरणेन तन्नेति तोयस्य विसिद्धः कृत इति भावं कृतत्वात् प्रकृतिभाव एव सिद्ध
त्वेन सर्वत्र संध्यादिकार्येषु तत्र फलस्य वक्तव्यत्वादिति ... किमेतत् ... मात्र
विधयस्यापि सिद्धत्वस्य चेत्सामर्थ्यः इतरोऽलाघवे फलेऽस्मा ... सिद्धे हि ... नोती
नितपरत्वेनैव ... तोऽसम्यक् ... लाघवमित्यर्थः। ननु
कुतः सामान्यतो ज्ञापकत्वमवसितमिति चेत् ... स्वरसंध्यादि प्रकरणादिति ...
वाक्यादि ... प्रकरणा ... किं च पूर्वत्रासिद्धमिति ... सामा
... सर्वत्रासिद्धत्वे वगते ज्ञापकवशेनाविशेषापि ... तस्य सिद्धत्वं दुर्लभं ज्ञापकं

प्रु

राम
२

हि लिंगं तच्चेद्योतकमात्रं तर्हि न्यायेन व्यग्रस्त्रेण वा सिद्धं वक्तव्यं केन च तत्तत्र स्वयमिहास्ति। अथ एक
वाक्यतोपगमनसामर्थ्यात्मकं तथापि तत्र करणात् तुल्यमिति न विशेषोऽपि वा कश्चित् संकोचयितुमल
मिति चेत् न अनन्यथासिद्धत्वात् स्ववाक्यसंकोचापि त्वाकात्वात्। तदुक्तं मानर्थक्यप्रतिहतानां
विपरीतं बलाबलमिति न्यायः। प्रगृह्यसंज्ञा प्रथमाध्याये पठितानन्तरं स्वरसंधिप्रकरणात् गतेति
तौ प्रत्यासिद्धत्वेस्याहेवे माचायवाना किंभूत इति कार्यकालमिति। अयमर्थः कार्यस्य कालः
कालो यस्याः संज्ञायाः परिभाषायाश्च विशेषं ज्ञासमीरिमात्रे यत्र कार्यं तत्रेदं शमुपनिपततः अंगा
नो प्रधानहेतुः कालान्वयस्य न्यायसिद्धत्वात्। न च कार्यदेशमिति वाच्यं कालेन तदुपलक्ष
णात्। स्फातत्वे नैव प्रकृतिभावो अस्य किमर्थं तस्य संज्ञा श्रीयत इति एच्छासि। किं पुनरिति उ
पस्थितः इति। अनार्थे इति करणं उपस्थितः तत्राप्यंतोमत्रा स्फातवदुपस्थितः स्तनेन सुत
निमित्तप्रकृतिभावप्रतिषिद्धे प्रगृह्यनिमित्तः प्रकृतिभाव इष्यते सत स्यादिति दोषः तस्यर्थं [illegible]

त

नुल्कृत एव किं न निषिध्यत इति चेन्न । तत्राह ॥ प्लिष्यतीति । अत्रेति शेषः । ल्कृतनिषेधे हि वक्ष्यमाणमनर्थकं स्या
त् । तन्मात्रप्रतिषेधे प्राप्ते तं निषेद्धुमित्याह । प्रगृह्यत्वादिति प्रगृह्याश्रय इत्यर्थः । ततश्च तत्र द्विमात्रश्रव
णं प्रसज्येत त्रिमात्रश्रवणं चेष्यते इत्यर्थः । लुल्कृतकार्यं न निवर्त्तते प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावस्यापि कृ
तत्वान्निवृत्तिरतस्त्राह । अनेनेति । प्रगृह्यप्रकृत्यादिनेन विहितत्वान्नास्य प्रतिषेधेन निवृत्तिरिति । वर्त्तिका
र्थं इति कर्मे दी । तस्मात् । वक्ष्यमाणस्य ल्कृतकार्यनिवर्त्तकत्वेऽतो प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावनिवृत्तिः स्यात् । नमस
मञ्जसत्वं स्यादित्यभावात् न हि प्रगृह्याश्रितः प्रकृतिभावः ल्कृतकार्यं अपि ल्कृतत्वेन वक्तुं शक्यो वा ल्कृत
कार्यमात्रनिवर्त्तकमभिप्रेतं स्यादनं तत्राह । असेनेति । तदुत्तरमसमञ्जसं न हि कार्यसामान्यप्रतिषेधकलक्ष
णविशेषविहितेन कार्यं न निवर्त्तकमभिप्रेतं स्यादाह । न तर्हि अनेनेति । तदुत्तरमसमञ्जसं न हि कार्यसामान्य
प्रतिषेधकलक्षणविशेषविहितकार्यं न निवर्त्तयितुमलं किन्तु येन केन विहितं तत्कार्यमात्रं प्रगृह्यप्र
कार्यत्वमनुपस्थितमिति नोव काशस्यात्तथा चात्र संधिः स्यादेवेति न किंचिदेतत् । वक्तव्यत्वात्तल्कृतानु
ल्कृतकार्ये प्लुतप्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे अग्नी इती त्यादौ संधिः स्यात् अत आह । अनेनेति प्रगृह्यः प्रकृ याण

लानाभिक्यात्। अथाश्रयस्तंतथाप्यावर्त्तकान्दाश्रयस्मात्मनउच्चारयितॄरेकत्वात्। अथाश्रयोना
मविषरत्नस्तु तचेत्तर्हितत्ता व्याक्तिकृतमितितद्वितीयस्व कल्पः पर्युदव सत्रः सवा युक्तःगढहहिला क्तिदीर्घ
व्यक्तिरत्नस्ततनद्वनुकूलत्वमितियावत्तत्स्थिवाहितमविवाहितवाश्राधेतत्सामर्थ्यादिवस्तु स्ववत्सल्का
तोपिव्यावर्त्तितविवक्षितेप्येकव्याहत्रिरपरस्याव्याहत्रिरितिद्वःशाकां। अपिचनागृहीतविशेषणान्याय
नदीर्घव्यक्तिमगृहीत्वानहत्नुकूलत्वाग्रहोऽशाकाऽगृहीतेचदीर्घत्वविशेषणेतद्विवक्षायाकृस्वरववलका
व्याहत्रिर्नहेउवारिता। द्वितीयेतु ह्रस्वमपिनव्यावर्त्तयेतनतद्दृपगतत्वेनदीर्घत्वस्यकथंविवक्षेति
चेत्तनप्रगृह्यः प्लुतसंस्पादोप्रगृह्यपदवाल्लेकिमित्याकांक्षायांप्रगृह्योदिशेनेद्दताभावनानाविधाना
तविधेयगानस्यविशेषणास्यविवक्षितत्वात्ननुगृहीतसवर्णौदीर्घः स्वतात्रपिविशेषणात्वेनाप
स्थिताइतितद्विशिष्टानामपिसंज्ञास्यादितिचेत्नसत्संश्रत्रेदंमोलमुत्तरसुपतिष्ठते अणत्वादका
रस्यसवर्णग्राहकत्वेपिईहतोग्रहकोनस्यात्तामुनतपरत्वादिति। इदानींप्राप्यप्राकृस्वानामेवनिर्देशाः
किंनाकारीतिशंकते। यसिपुनरिति। तत्रतत्परस्येअप्रीवाप्रज्ञसत्रनस्यादतउक्तमतपराणामितितन

थाचव्याप्तिर्निर्देशेऽग्रहणत्वाद्वाः इतिपदे यत्नाधिक्याभावाद्दीर्घस्य त्वानां ग्रहणं सेत्स्यतीत्यर्थः ॥ उक्तान्तरादिक्र
ताभिप्रायेण कृत्वात्वामितिवक्तुवचनं । साहचर्यादिकारेषिकृ स्वारोयाभिप्रायेया । अनिष्टप्रसंगमाह । अकुर्व
हीति । अतदीर्घपरिमाणे नाऽकृत ह्रस्वस्वीकारे कृ तहान्य अतकल्पनाप्रसंगो निष्टप्रसंगश्चेति भावः । नत
स्मात् अकारान्तरेण निर्देशस्य कार्द्यम ग्राव्याद्दीर्घास्तपरा निर्देश त्याइस्फपस्तरति । तस्मादिति । अत्र तपर
सूत्रस्य वैयर्थ्यफलसंभवान्नपरकरणस्य स्फ स्वोच्चारणार्थत्वम संदेहार्थत्वं वानकल्प्यमिति भावः ॥ उक्तं चाप
कमन्यथयितुमाह । एवं तर्हीति । कथमन्यथात्वमित्यत आह । स्फुत भावीति । स्फुतो भावीयस्मिन्नस्थानि
निमस्थाने वेहलहणायोक्तः इत्यर्थः ॥ स्फुतः प्रकृत्येममनेन विशेष्यतो हेतेन स्फुतस्य प्र इतिभावोवि
षये सिद्धत्वानुमानसामान्यतो हेतेन स्वरसंक्षिप्रकरणविषयसिद्धत्वानुमानवाऽमयथा स्फुत
त्रावस्थमुरर्थेहन्ति न स्मास्मिन्नहेतुकयोरप्यभावः । प्रत्यक्षग्रहणस्वबाधायेकृ यानुमानिकस्यबाधो
न्याय्य इति वरलक्षणापि अत्र चास्फुताद्दुस्मानइतिलिंगविंचयहि मुख्यार्थान्यथानुपपत्त्या प्रकृतिभा
वमात्रविषयत्वस्योचितत्वात्तवाक्यसंयोगापेक्षयाप्रकरणस्य दुर्बलत्वाच्चाक्रियपतेतन्यासयतिः । य
एम

सेसमनेनेत्समर्थ॰ तथा चनसंधिरित्याचार्य इ सेवं परोयं यंथ प्रतिपत्तीमः यन्नद्‌ नाइ लियन्नदेतेसा दीर्घयत्र प्रगृह्य
संज्ञाना क्षितत्व स्मृतासंश्रयप्रतिषेधस्य सविषयत्वात्। तस्मात्प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावसिद्ध्ये इतु तस्यापि
प्रगृह्यसंज्ञो कृयु त्याश्रयणीये स्मृयसंहरतीति तस्मादिति व्यक्तिपक्षे स्यात्स्यस ज्ञाऽप्र संज्ञमुक्तो ज्ञातिप
क्षे संज्ञास्य दिति वाक्ये॰ यदि पुनरिति ज्ञातिपदार्थ ज्ञातो कार्यान्वयो व्यक्तिक्षरा व्यक्तिश्वा क्षे पलम्या व
त्रलाघवाद्ध स्व व्यक्तचान्वयप्रसंगे दीर्घिणोपादानाच्चत्राग्राखानानमविष्यति स्फ तानातुस्व्यक्षेत्रिव्यतेय
घा स्थूलेणामा वये तु नोक्त ज्ञाय एव ब्यावर्त्तितेन तु स्थूलतरोपि पूर्वचात्र पक्षे तय स्क रणा स्य प्रयोजन
नाभावादित्न परणामिति भाष्ये न विशेषणापरं किंतु सामान्य विवक्षा परं न चैवहृस्वानामपि प्रसंग इ
ति वाक्ये दीर्घग्रहणमित्यनेन विशेषितमिति तत्परकरणमसंदेहार्थं सुखं सुखोच्चारणार्थं वा तत्ता विव्याति
ननु दीर्घव्यक्तिरुपलक्षणं विशेषणं वा न्त्राधे क्षान स्वक स्वोपि तव्यावर्त्तत वास्य दीर्घव्यक्ति विशेष
णा विष्टानां विधीयमानासंज्ञाक्रस्वव्यक्ति विशिष्टानामिव क्षत विशिष्टानामपि तस्मात्तु विशेषणा
स्य स्याधिकरणमिति कुमात्रव्याहन्ति परत्वात्तन्न दीर्घव्यन्तघासवर्णग्रहणेन क्षणमात्रापि विशे

४

५

षणत्वेनबोधिताइतिनलक्षणत्वमाहुरित्रि इति वाच्यं न्यायत्वेनैकारस्य सवर्णग्राहकत्वेपीहतोस्तद्भावाद्दिसमिभे
त्याह। एवमपीति। नन्वलाघवाद्ध्रस्वस्यैवोच्चारणायेधिकप्रयत्नेनोच्चारणात्तन्ननपरित्वाणस्य ह्रस्वस्येवषा
वर्त्तकं न त्वधिकान्तरमपि गृणस्यालक्षणत्वस्यापि यथा स्थविरो ऽयात्वात्तदिहप्रधान्विविञो घणान्त ह्वविमा
त्रत्वतहनधिकरणायथा ह्रस्वतथा स्थितोपीति तत्पावर्त्यैहैव स्थूलत्वस्य दुष्ट ह्रस्वानधिकरणानतु
स्थूलतरोपीति सनत्वावर्त्तते। एतेनयत्नात्र प्राचोक्तेसद्द्यजदीर्घोच्चारणासामर्थ्यादिविशिष्टवत्ति स्थै
वाहृतिर्गृह्यतईति लक्षणानां तस्याद्देति। तदयुक्तं दीर्घत्वकितिद्योतहरणोनन्यत्वेन लक्षणानि द्यायात्र
हणस्यानिवारणात्। द्वृष्टान्तवैषम्याच्च। तत्रहि स्थौल्यत्वकि विञोषणसामर्थ्यादिशिष्टत्वन्तानि
द्याहृतान्यत्र नमिहतुनकिंचिद्वक्तिविञोषणसामर्थ्येन वैषम्यं परिह्रियते तादृशधर्म्मतिवेता तस्माद्धस्वा
दृत्त्वावुपदीयतालात् नन्वलक्षणत्वाहत्त्वावयितव्यपदीयतामिति वाच्यं त्रलयुत्वेनोच्चारितेन सर्वय
हणप्रसङ्गोधिकयत्नेनोच्चारितस्यान्त्याच्चत्वाहनिष्फलत्वात् इति भाष्यमनादेयं किंचयत्नस्याधि
क्यात्किंस्वतन्त्रत्वमाकिंकृतज्ञाघेयत्वेनैवेतियदि नहिंह्रस्वमपिनव्यावर्तयेत्। पात्रत्वेनसर्वय

एम

४

हिसर्वकार्यापेक्षयाल्पकृतस्यसिद्धत्वमभिप्रेतंतस्मात्तर्ह्यऽस्तुतादृशस्यापिकार्यार्थस्मृतंवक्तव्यस्माद्द्रोऽस्तव
इत्यपेक्षतिभावमात्रमेवतस्योपेक्षयात्रसामान्यतोज्ञापकेनचेत्तत्प्रयोजनमस्तुतल्लाघवमित्यर्थेनकार्य
कालतायामसंयोगप्रगृह्यस्येत्यत्रप्रगृह्यसंज्ञायाउपस्थितत्वात्तत्प्रतिलब्धतस्यसिद्धत्वादस्मीइत्यत्रप्र
गृह्यत्वाभावात्प्रगृह्यस्येत्यनुनासिकःस्यादित्याह एवमपीतिनचसंज्ञायाःकार्यार्थत्वात्तन्नासिक
स्यप्रगृह्यकार्यत्वाभावात्कथमनुनासिकप्रदेशेसंज्ञोपस्थितिरितिवाच्यंप्रगृह्यस्येतिना
ऽयंपृष्टासःकिंतुप्रसज्यप्रतिषेधस्ततश्चप्रगृह्यनिमित्तात्तुनासिकप्रतिषेधःसंज्ञानिमित्तइतिभव
तिसंज्ञास्मृतेरुपस्थितिरित्यर्थःनपुंसकेत्वाय स्वे राणे नरमाहः। एवंतर्हीतितनुसंज्ञापरिभाषाणाम्प
रात्वात्प्रधानदेशतामाश्याऽनेनप्रहक्षिधाप्रधानानांप्रतियन्त्रिर्भवतिकदाचिदृक्तात्मास्यादिसमी
यमुपगच्छतिकदाचिदन्यासादृयोरामेदेशप्रत्यासिच्छतित्रयदायप्रयोजनविशेषमनुद्दिश्यप्र
योजनमात्रमभिसंधायसंज्ञापरिभाषाप्रणयनंप्रधानानांचस्वसंस्कारायदुज्ञायामसंस्कारहेतुत्वा
नुपनिपातःतदायथाप्रकृतयाहिप्रतिपत्तयेदोषयथोद्देशपक्षःयदातुप्रयोजनविशेषोद्देशेनसं

५

4A

न्नायपरिभाषाप्रणायनं संस्कारस्य च संस्कार्यापि ज्ञातदा संस्कार्यदिशो संज्ञापरिभाषयो रूपस्थाने भवति

कार्यकालपक्षः ननु यथायथाकाम्येन एतयोः परिग्रहे प्रवृत्ते एतत्स्वरूपपरिग्रह एव किं विनिगमक

मितिचेत् । मैवं । कार्यकालपक्षे यद्यपि प्रवृत्ति भावरूपपन्नत्वं तथाप्यनुमानसिकानि दर्शितं न स्यात्किं वि

कांक्षितमाश्रयणे ऽननुगमो वै रूप्यं चेतिलाघवादिदं वै रूप्याय त्वे भयकार्यसिद्धानुगमोयथोद्दे

शायपक्ष एवाभिषिक्तः । ननु प्रकृते न स्यातिनो विना ज्ञात प्रकृता सिद्धत्वेपि न दोषो ह्याश्रयाप्रगृह्य सं

ज्ञेतिचेत् प्रकृतत्राशास्त्रयद्यपि प्रवृत्तप्रकृतत्वं विघातएव वप्रकृतो हि मात्रस्याभावस्तथापि त्रासत्रा

सिद्धत्वेन प्रकृतत्राशास्त्रेन प्रवृत्तमितिवुध्या प्रकृतबुद्धेरणाभावात्रि मात्रएव क्षिमात्रवुध्या प्रग

सिद्धत्वेन प्रकृति भक्षिष्यति यदावुद्धिविपरिणामो यदि न्नव रूपाभ्युपेयस्तर्हि कार्यासिद्धत्वेपि न क्षति ।

ह्यसंज्ञाभक्षिष्यतियदा वुद्धिवि परिणाम मात्रयरेष्यत्र शास्त्रे त्रादिशाबुध्या स्थाभिवृद्धि रयनीयते त्रासिद्ध

तयाहि वुद्धिविपरिणाम मात्रयरेष्यत्र शास्त्रे वाबुध्या स्थानिवृत्ति रयनीयते

त्वेनवादे भवुधवे वतिरस्कृतायानिरूपवाक्यास्यातिा वुद्धिरिति कथं नसास्वकार्यप्रवर्तयेत त्र

तएवामुख्ये इत्यादावुत्वस्यासिद्धत्वेप्यदंतत्व इत्यतः प्रभावो भवति । त्रासिद्धत्वेन मुभावबुद्धौ

एम

निह्नार्थामुशाद् एवाकारस्कुंञेतिसर्वेष्टसिद्धिः एतेन त्वा स्त्वासिद्धत्वेन स्थानाप्रवृत्तावाय यद्यपि स्थानिनः प्रग
ह्यसंज्ञासिध्यति तथापि पुनः स्थाने द्वाते तस्य तत्कालत्वाभावान्न स्यात् न च स्यादिति वड्डावात स्यापि प्रग
ह्यत्वे त्र लृविधित्वात् । अवश्यंएव सिद्धः स्यात् स्वरसंधि स्थित्याश्रयणीयं ईदूद् आठ कमिति स्थानस्य दी
र्घेणानिवृत्तिर्यथा स्यात्तथा च त्र इउ णीत्यत्र सर्वैरेव ग्रंथकारैर्व्ययग्रंथकारैः ह तान्तथा स्व ऋलोका इति
स्त्रो केतीत्यत्रा स्थानवद्भुपास्थित इति स्थानाश्रये प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे गुणो भवन् स्थानमेव निवर्त्तयति
न तु स्थानिनं च तथा यथा हादेशास्त्वेष्यतः अयेतन दिह यथोद्देशोपि संज्ञायरि भाषेकवाक्यमिवेष्टसिद्धिः
वाध्यवाक्येष्वेसुन पूर्वापर विरोध इति विपश्चितः प्रत्याह इति हरदत्तोक्ता हृ ष रा म लय्र के वेह्नित् ब । त्र
सिद्धत्वेन स्थानवद्भुद्धिमात्र निवृत्तिर्न तु स्वरूपनिवृत्तिरिति दिदृ आद कमित्यादौ ही र्घादिना स्थानस्यैव निवृ
त्तिर्भविष्यति । तथापि तयर करणमनर्थकमेकारस्याप्यण्त्वाद्रणस्सवर्णान्न गृह्णातीति सवर्णग्रह
णाह कारस्यानणत्वेपि तात्पर्यवात् तपरः इत्यत्र पंचमीसमासस्याप्याश्रितत्वादयमिचेत् । अत्रवदंति ।
तपरः इत्यत्र द्वितीयस्याप्यर्थस्याह स्याश्रितत्वेनासुखत्वादसुखो यो त्रमाविज्ञापीतिकृ कारस्य

ॐ

तपरकरणं। असंदेहार्थं च। एकारस्य च प्रक्रमाभेदाय तकरणं। प्रक्रमस्य च बलीयस्त्वात्। अत एव ला
घवाय तु संवृद्धिरिति वक्तव्ये पूकार्थवाचिना पूर्वप्रत्ययस्य संज्ञा स्यात् इत्येकवचनं संबुद्धिरितु
क्तं। अन्यथा सामंत्रितमिति प्रक्रमाभेदाय तर्हि तस्य संज्ञा स्यात्। एवं व्याप्तिय हेतु गुणानां भेदकत्व मि
ति भाष्योक्तेः युक्तं चैतत् द्वैस्यात्र भेदकत्वपक्षे वीकार एव तपरकरणमतन्यथा सिद्धे मुकारे तु
तात्पर इति पंचमी समासेनाप्यन्यथा सिद्धे रेकारेत्व एत्वान्सवर्णग्रहणं स्फलभमेवेति नातीवोपयुज्य
ते तवा सुखो ग्रोमाविज्ञायीत्यकारे तत्तथा त्वेवाहेति मत्वापितत्करणाय त्रिरिति प्रथमतु वन एव
दंतमानः अथ पूर्वत्राचरितार्थस्य तकारस्यां सुखार्थमाश्रित्यानन्यार्थत्व मनुचरितार्थ स्येति चेन्न
च देऽङ् गुणा इत्यादीव पितकरणाय तोः अकारस्य वतस्य चरितार्थत्वात् किंच यदि गौणार्थग्रह
णं न दातं दोरवितिङ्खैव स्यात् पवः स्रवः लवः पवः इत्यत्र न स्यात् इत्याशंक्य नेय तकारः कास्त हि
दकार इति द्विसूत्रे भगवतोक्तिः कथं सेगच्छेता। कथं तराचनचैवाङ् मोक्ष्यावतीत्यादौ वपितत्वाल
एवाच्यग्रहेते नि वाच्यमित्याशंक्य वरुः पदातादहनीति तपरकरणं ज्ञापकं सविभक्तितकारस्तत्को

राम

लंयाहयतीति सिद्धांतः संगछेत। गौरादित्वादेवङीकारस्तु त्मानातायच्च भक्त मा मृद्दाये हित्वात द्विपि प्रक्रमभे
वोरी करोति भ्रहेड गुणाद स्माहावेवा य हितुन्नायक सिद्धेन सर्वत्रैति नतेन विशेष सा हेत हत्रा पितुल्य
मिति युक्ता मुत्त नृपामः वकृत न्यत्वारराणार्थत हितिनि घार्थः आख्यान पृवा संहेहात एकारो ज्ञो संहेह
नुहयात्वच्छ विद संहेहार्थत्व का चिङ्क्षार राणार्थत्वमितिवे तुष्या त्रु भाष्य वार स्त मो द्या विषय पित परत्व
म समर्थयत प्राधम्या द्दहसोमा हित्यनेनैक तृ प्या छे दाहि से शित क्रियोषरण द्विक्वनेन दात हेत विधाव
तन्नाहृ स्यावयव वचनपरत्वे द्विवचनांतत्व मी दीहेर संभवाति द्विवचन तृ पमी द्दाही तिपदः अथानेन
र्यान्न हेत विधस्तुयत्र द्विवचने विशेष्येत द्विशेष यामी द्याहेत हाई दाघंते द्विवचन मितिप तृ चयैभिरा
कर्तुए ऋतिवायपुनरिति। पहूवये पि द्विवचनस्यैव कार्यान्वयात् विशेष्यमत्वाहावा त्रेति अतस्स
दादीत्समेनासिद्धा याः अगृह्य संज्ञाया विधिः कल्पनीयः स्याद्दि त्याहा त्रस्य स्य विधिरिति। अतस्सुहरा
रति। पचेते इति। अत्रातिइ त्यत्र द्विवचन स्यात एकारो नतु द्विवचनो। द्विकवचनराहेन ल त्रु याया द्विवचना
वयव स्येदाहेरित्यर्थः स्याद्दि त्याह वचनादि ति सर्वादेश्या स्यपरत्व त्याहिवङ्गावे नाम्नी वा द्वित्या द्दावि

वरवद्दे मालेश्स्माद्दावेकारस्यानुरूपद्विवचनस्यासंभवाद्बाद्दशणिक चिद्वचनग्रहणोऽप्रमाणाभावादाह नैवा
क्वभेद्दाघाताद्दिमालोव्याहारावधेद्दति। मालेश्लीति। एकस्मृग्रहणस्येत्यर्थः। रवेद्दलीति। अत्र प्राथम्या
द्दमीवायश्रद्दाणुत्तुमुचितेन श्चापिर्ग्रहतोः केवलयोरेवसंभवइति सामर्थ्यात्तयोरेव भविष्यति। एवा
रांतस्यानुद्विवचनस्यच चेतेइस्यचसंभवान्नत्रैव स्यान्नरवदेद्दस्याद्देन विधिरित्यत्र खस्यचेत्यनात्रयणो
चेद्दमुक्तोऽपदेशिवद्भावेनात्राविशिष्यतीत्याह नचेति। ग्रहणतत्कृतस्यानाद्दत्तस्य द्विवचनशाद्दस्य
संभवासंभवाभ्यांयुगपन्नुरवलाद्दणीकपरत्वमसंभवीत्यस्वरसादाह। अथवेति। एवंपरत्वात्त
त्सयग्रहणापरिभाष्या द्विवचनेनतद्दत्तस्य ग्रहणादीद्दाद्दिभिश्चपश्चान्नद्दिशेषणादित्यर्थः। तुति
३ तमित्यत्र ग्रहणोनसद्भाविचैतद्दन्तविधिर्नास्तीत्यतस्य ह्रासंभवएवयद्यपितथापेतस्यविशेषणस्य
चतुर्थ्यपत्तसाधारणात्वाद्दसाधारणाद्विशेषणमाह। लुकिप्रतिषेध इति। कुमार्यगारमिति। कथंपुनरत्र द्वि
वचनांतेसमासः यावतानद्दत्राबभेदेकत्वेनसंख्याविशेषानवगमादितिचेन्न। यत्र विशेषवाचो घकंस
मारा। मकिन्त्र संख्याविशेषावगतिर्भवतियथातावकीनस्त्वादेशेनसंख्याविशेषावगतिस्तथेहा राम

पित्र्यापादित प्रगृह्यसंज्ञायामायादित्वात्प्रकृतिभावेन द्वित्वमपि अज्झलेति स्यात् द्विवचनांतस्य समासः।
एतेन प्रयोगोऽस्त्वेतामताप्रकृतिभावेन द्वित्वं अज्झनान्याक्ते: सतिवात स्मिंलु कि प्रगृह्यसंज्ञाप्रतिषेध
प्रणायन्नायोगान्नुलस्यानुसारेणाल हृणप्रकृते रूपगमात्। नच विकल्पार्थत्वग्रणायननिमिति वाच्यो चे
त्. तथैव वा त्रिद्धे रितिगतार्थो। नहि प्रयोगे सति प्रकृतिभावे भिव्य ज्येतेति त्र्यापादनं संभवति। अनिष्ट
संज्ञं न स्यात्ताहृत्रावि घमानप्रकृतिभावे संभवात् इतीनकिं चिदेतत्। ननु यथा चैवणैकवचने पि इको
सवर्णे इति ह्रस्वेन प्रकृतिभावेन द्वित्वेनापि ज्यतेतथात्रापि प्रगृह्ये प्रकार्यमेतद्धा धित्वाद्ध्रस्व एव
स्यात् प्रकृतिभावेतत्रश्चाद्वित्वेनापि व्य ज्येते तिचेत्। नासहि विकल्पिकः ततः प रत्वेइको यणचीति वा
धित्वा दीर्घः प्रकृतिभावः स्यात्तेन वा द्वित्वमभिव्यज्येत। यदा प्लुताः प्रगृह्या अचीत्यत्र इङ्घेव नित्य
मित्यतो नित्य ग्रहणमनुवर्तते तत्र नित्यो दीर्घ एव प्रकृतिभावस्तेन वद्वित्वाभिव्यक्तिः। ईदूतौ च सप्त
मीत्येतावतैव तद्देन विधौ प्रत्ययलक्षणेन सोमो गौरी अधि श्रित इत्यत्र प्रगृह्य संज्ञा या सिद्धाया मपि
ग्रहणं प्रत्ययलक्षणेन सोमप्रत्ययलक्षणेनातीत्यस्य ज्ञापकमित्याह। सप्तम्यामिति। ततश्च लुकि स

तिषेधोनवक्तव्यइत्यर्थः। आधेतवद्भावाश्रयणार्थं द्वितीयपक्षो स्थानेन्तत्त्वापि प्रत्ययलक्षणात्प्रतिषेधार्थ
मर्थग्रहणमभ्यस्तज्ञापकात्वमितिस्फुटतरा गोरूवमित्यत्र हीति। पक्षान्तरेणात् द्वितीयपक्षोक्तदोषस्यकृति
रस्मत्वात्तदर्थमर्थग्रहणान्तकर्तृत्वमित्याह। नेति तमेवपक्षमाह। ईदूदेदिति रिति। ननु द्वितीयपक्षेईदा
स्यकोभेदइतिचेत्। उच्यते द्वितीयपक्षेईदादीनां द्विवचनस्य च समुदायं प्रति संबंधः। तेनेदाद्यन्तो द्वि
वचनान्तः समुदायः इह तु समुदायसंबंधात्प्रागेवेदादिभिर्द्विवचनस्य संबंधो यदा तदात्मग्रहणोनतदे
तद्विशेषणं द्वितीयइतितदेतदाह ईदादिविशिष्टेन द्विवचनेन तदन्तविधिरिति। ननु द्विवचनं विशेषणमीह
देदितोप्यतितथ्य प्रकृतत्वात्तमेवघोत्तरेणइति यद्यप्यस्तितथापिद्वयोः परार्थयोर्न संबंधः स्यात्[illegible]
नावपरार्थत्वाद्धितिन्यायाद्धि तिचेत्। न कश्चिदुराण्यपि प्रधानोपकारार्थं परस्परं संबंधमनुभवति
गुणाः कृतात्मसंस्कारइति न्यायात्। प्रधानीयकाइत्यत्र कुमार्यगारमित्यादौ संज्ञाप्रसङ्गाभावः। नहि
त्र ईदूदेदन्तं द्विवचनं कितहींसितिसमकारान्ते तिदन्तमीग्रघतमिति। नत्विह मसृणतेव ... राम
वचनान्तसमुदायस्येदादिभिः साक्षात्संबंधइति चेत् ... तमित्यर्थः। वक्तव्य

स्त्रीहकृतस्य द्विवचनसंबंधात् द्विवचनांतसमुदायेनसाहात्संबंधाभावादर्थाद्विवचनांतः समुदा
यईदाघेतः सेप्रह्यलइतिपर्यव सन्नंत थोत्तमितिय थाश्रुतमेव सम्यक्। अत्रातिप्रसंगमाह एवम
पीतिसूत्रस्थशब्दाद्विवचनमौनपुंसकाच्छेति स्त्रीभावः ततश्चिः शीशब्दस्यसुपोधातिलुका अस्य
चौन्तर्ल्लितांतत्वात्तुः अव्ययत्वाल्लुक्। अत्रश्रीशब्द ईकारांतं द्विवचनंतदंतस्यसमुदायः प्रत्ययलक्ष
णेनेतिप्रगृह्यसंज्ञाप्राप्नोतित्रयेचात्कीये पिपद्धे समानोदोषुः। ईदौद्विवद्विवचनमिति नेहद्विवचन
मीदाहि विशेषणमितिकथमुक्तिसंभवइतिचेत् नइदाद्विचेमस्य दाघंतमित्यर्थात्। कश्चित्तु ईदाघंते
वक्ष्यमाणे द्विवचनमितिपाठः। तत्र सूत्रे इतिश्रव्याहारः। ततश्चायमर्थः। य अस्यांतेस्त्रे द्विवचनंतदी
दाघंतेईदाहिना द्विवचनस्यांतदंतविधेरा श्रयणात्। अस्माद्वावितीकारेणोदंतस्य यतइतितु नसम्य
कत्तस्यप्रत्ययवत्वेन द्विवचनसंबंधाभावात्। अग्रांतरस्यैति च्वत्तते शीभावे केवलस्यैकारस्य
कोचनस्यैव शीशब्दस्येतिपरत्वात् शीभावइति विशेषविहितत्वाच्चेतिज्ञेयं। अत्र तृतीयप्रसंगबहु
किप्रतिषेधावक्तव्यः। अपप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधार्थमर्थग्रहणात् तामकमाश्रयणीयपक्ष्येपीतिन

२०

मनोरमांत स्यवाप्य श्लोनाद्यांतिरित्यादौ पूर्वभाव्यपदस्य भूद्वितिमयो जनस्यव समाराणत्वात। अतरं गानपि
विधीन्व हि रेगोलुक्वाधनइति श्रीभावबाधित्वानु कूस्याहि त्याह। अथानि ति। निमत्वेनवाध कत्वमुच्यते।
इहानीततीयसाधारणोयहानुत्थानमेवह यरणमाह। एवमपिमि नत्ततीयय हवद्दोषवत्वाहूयं निरस्य
ते किंवेसभवाद्देवेसर्थः। अथा घेतवज्ञावानोऽत्र यरणार्थमयं पक्षः। स्वीकृतः। सइइ। ख्यात्रपित ओनमध्यात्र
ग्रीइतिवाप्यइति स्वच्छेइति अत्र नस्यात अत्रेदाहरिवाक्यवचनेन त्वीदाघेतमित्य भिप्रेत्याह। अवत्रपमि
तितर्हीनर्थक सूत्रमात्स्यिवाक्य सोपपत्तिकस्तु पसइर तिनित्याहिति। आचार्योहिदर्भे पवित्रपाणि
तिमारेनानर्थक्यदोषोकिंतुमपि नार्हमित्यर्थः तर्हि किंप्रत्यवलवनेनसार्थक्यमतआह। सपूर्वेति। ननु
तघद्दष्टाव्यवहितपरामर्शित्वाच्चतुर्थपदस्यैवपरामर्शः स्यादत आह। मध्यमइति सर्वनाम्नांबुद्धिस्थ
परामर्शकत्वाद्धि भावनाइ हरास्ततीयपूर्वकिंन स्यादितिचेन्न सएवेत्यनेनाघृतवज्ञववानेवपुराणस्य
तेनतीयेउतवभावः ताइष्ठाः चतुर्थीपीतितर्हिदासाध्यमध्यमपदेराव चाघृतवज्ञववान्मध्यमो। क्षिती
यएवविवाहितः तर्हि आयतवज्ञावाविद्योयाच्चतुर्थएवाकिंनाइतइतिचेत्। ननस्यमज्ञाविधावि राम

तिप्रागेव असंभवदोषनिरस्तत्वात्। अत्र केचित्। मध्यमयकारस्य लिङ्गेति तत्त्वात् तीयवद्वतुर्थस्याप्यसं
भवे दोषत्वाभावादित्याहुः तत्। किमसंभवस्य दोषत्वे ज्ञास्यांतरे अप्रसिद्धमथवेहैवानाद्यः। आद्ये इति
आत्यसंभवादिति अपपावच्छास्त्राध्यायकानां व्यवहारात्। न द्वितीयः इदानीमेव बहुकां ईदारेः विशेष्यद्वि
वचने विशेषणात् त्रद्विवचनपातवमीदादेर्नसंभवतीति। अत्रैव सत्ययमुक्तो तस्य वचना हृत्वा स्यासंभवाहि
स्यादीति न किंचिदेतत्। अ[illegible] सीमात्। यद्यपि स्त्रीनपुंसकयो द्विवचनेपूर्वमेव संज्ञासिद्धा सुत्वस्य चासि
द्धत्वात्प्रकृतिभावोप्येकारस्यासिद्धः कर्थकालयस्रेवा तु नामिकपर्युदासो लिंगत्रयेपि द्विवचने सिद्धस
थाप्यनुनासिकपर्युदासे द्विवचनार्थ आरंभः प्रकृतिभावेनुपुंसिद्विवचनार्थश्चा। अस्मिवकर्तव्ये
मुतवमीत्ययोरसिद्धत्वादयावेकादेशः प्राप्नुवतीति ज्ञाकते। मात्मगस्यमंजायामिति माध्शिते न्यासेचायेत्
घोयदातु तात्परयोः यद्यन्तयो रौकारैवारयोर्माथीदि तिदासंज्ञा विधीयते तदानायेसे षष्ठ्यर्थः ज्ञ[illegible]स्य
चेति। नन्वमी इत्यत्रैव तस्यासिद्धत्वपि अमे इत्यत्र संज्ञास्मारिति चेत्। ना चत्वावेतमत्र ससुवीयुतेतेन म
त्वस्य चेत्यर्थः पूर्तिमनु इत्यौ चेद अनन्तुइनौ तु मेशाघनमितिसमुच्चयेन नार्थइति। यथाकृतमेव सम्य का

।अमी अत्रेत्येरुः पदांतादमीत्येकादेशः अमी आ मत्त इत्ययादेशः अमू आ मा ते स्त्रीनपुंसकयोरयादेशः पुं
स्यावादेशश्च राम्नः आ सिद्धत्वे वेदस्य क्तेकार्थी सिद्धत्वे वी त्वादीनामसिद्धत्वे पितरेकारादीनां पूर्वमिवायह
रादयादीनाम प्रसंगः तथोक्तं असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणाभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति।नत्वा
त्वरोगो धीत्वाहि सुपदद्वयसापेक्षः याद्यथोवाहिरंगात्र सिद्धाइति पूर्वत्वाभावे पूर्वत्रासिद्धमिती त्वादीनां कथ
मसिद्धत्वमिति वाच्यं नाज्ञानंतर्यइति निषेधात् यथोद्देशपक्षे स ज्ञायाद्वैयर्थ्यादीत्वादीनामाश्रया
त्सिद्धत्वमविष्यतीति शंकाने नचेति भवेदेवं यदि वचनस्य सर्वथा नैरर्थक्यं किंतु पक्षांतरे विपरीहारा
भवतीति कार्यकालपक्षे स्वरांगोपगत्य स्येत्यत्रोपस्थिते स्मिन् त्वात्र अमुत्र मीत्वयोः सिद्धत्वात्तावता चास्य
वरितार्थत्वाद्दूत्याह अनिहीति तथा च न संज्ञावचनमफलमित्यर्थः अत्रा स्वरसमाह नैकमिति नव
मुमहरीत्यकप्रयोजनकस्यापि दृष्टत्वाहितिवाच्यं तस्या संज्ञा स्तत्र त्वात संज्ञासूत्रमनेककार्यसिध्य
र्थमेकेन प्रयुज्यत इत्यर्थः नमे चेति तत्वासो अमुके अमुका भ्यामित्यादावनुनासिकोनस्याहि इति
हृदेकृएरामत्वकत्वेक्षमाहिति चेदधिकगौरवमिति वाच्यं पूर्वरागण्यग्रहणाद्द्वमानेवारणोनुनासिको

७१
७

राम

विधानात्। एवं चानुनासिकविधिसंनिधानातिक्रमेणोहसंज्ञारंभसामर्थ्यादनुनासिकप्रतिषेधार्थत्ववत्
इतिभावार्थत्वमप्यस्यावि ज्ञायते। तत्रश्च परस्मैधिप्रकरणेपि मुख्यभावयोः सिद्धत्वमंतरेणानुपपन्नमित्यु
भयोरपि पर्युयोः सामर्थ्यात् सिद्धत्वं बाधत इति वार्तिकं नारंभणीयमिति भावः। विप्रतिषेधाहेतिवार्ति
कथा रमतेव चं नार्थो हीत्यादिना पूर्ववार्तिकस्य स्थितत्वात्प्रतिषेधवचनविकल्पार्थो वात्राह। ननु नैक
मुदाहरणमिति परिहारविकल्पार्थः। तस्य भाष्यकारीयत्वात्। परत्वेनप्रगृह्यसंज्ञा ऽयायपेहय्यास्यात्।
न च सावकाशत्वतः शास्त्रेण। किं त्वयादपरत्वे त्वाह नैषदृति। परेतिसंज्ञास्त्वमयादेः परत्वात्कार्यमित्यर्थः यत्रोक
रिष्यत इत्यस्या अवधिर्मत इति कैयटः। तदसत् क्रियाज्ञामस्य वाचिनस्त्वहि द्रोषपरत्वे प्रमाणाभावात्तस्मु
ख्यार्थसंभवेलाक्षणिकार्थग्रहणायोगाच्च। न च मुख्यार्थासंभवः प्रयाजानुमंत्रणमंत्राणामिव प्रयोग
कालेऽन्यत्रैवायकधैविं स्यात्। नवतकदेवस्वस्थाने ऽस्याध्ययनस्यादिति वाच्यं अध्येतृणां येयुस्वेह
स्थानादिपरंपरागतत्वरूपभंगो भावादिति स्वस्थानस्थितानामेवतेषामध्ययनमिष्टं तु येह ये यावो
घत्रैवोयययोगस्तत्रैवायकर्षेन दोषः।। किं वास्मिन्पाख्याने स्त्वविपर्यास इत्यत्रा गृहीताभिप्रा

१६

७२

यकल्पनाच दोषः स्यात्। प्रकरणोक्तार्थेणाविधाने ईहदेतामननुछत्ति त्स्य च पुनर्ग्रहणो गौरवच दो
षमाह। सर्वेति गृह्दानीमत्रास्थितापिप्रग्रह संज्ञाकालपक्षे यत्र कार्यं तंचोपस्थास्यती। स्याकरेणाया
स्यात्। ननु पाठेनेत्याह। एवमिति। एकधर्मिककार्यद्वयप्रसंगे विप्रतिषेधः। इह तु नैवमेवाम्। यार्द्वई
हेतोः संशयमाह। एवमपीति। नावत्र्यमिति। अत्र पर्वत्र एव बाध्यो पादानाङ्गत्वस्त्वचासंभवोपीत्यपि
त्राबाध्योपादानात् द्विकार्ययोगोपि केवलः समुच्चितो वा विप्रतिषेध इति न मन्तव्यं। आधे त्र्यहः धार्द्वस्त्र
एकस्य द्वाभ्यामतस्य द्विर्वचनेतः। नच सत्यपि तस्मिन्न विप्रतिषेध इत्यन्वयव्यभिचारः। द्वितीये तु त्र्यप
णामित्यत्र एकस्य द्विकार्ययोगाभावेपि प्रवृत्तिप्रसंगे भिन्नयोरनुविप्रतिषेध इत्यन्वयव्यभिचारः
द्वितीये तु त्र्यपुणामित्यत्र एकस्य द्विकार्यव्यतिरेकव्यभिचारः। किं च सम्भवप्रवसन्तु वाद्यात्विद्विका
र्ययोगस्य हितोपि यदाह द्वे त्यः त्यन्होष्यपश्यचैत्वदीर्घत्वयोः केवलोपि व्यथोदाहृतत्वप
वनपणामित्यत्रापि रेवार्थे समुच्चयेनेनासंभवप्रसंगः। अपरीति तिप्रवृत्ति भावविधान
णाणां तिमित्यमिति। ईच्चमद्यवचा। अत्रापि दोषमाह। एवमपीति। अत्र हेतुमाह। प्रमाणो हीति। सत्वमेव

एम

त्यादीनां नास्तीत्यस्य न वार्त्तिकान न त्यादीनां प्रगृह्यसंज्ञायाश्च विप्रतिषेधो यथा प्रगृह्यसंज्ञेत्यादिनो
पक्रान्तः समासे भवतीत्येतेन चानयोरेव विप्रतिषेधः सुमर्थितः स कथमीत्यादि मिः प्रतिपाद्यते स्मान्य
घयित्वयोरेवोपक्रान्तस्तथापि साकल्येनानयोर्विप्रतिषेधासमर्थनात्कथं युगपत्प्राप्तिरूपाणीति काल
त्वात् तथाहि ईदूतोः समासे त्यादीनां प्रवृत्तिः सतो ह्रदूतोः संज्ञायाः नानयोः युगपत्प्राप्तिः सत्वे सतः येन वि
प्रतिषेधः सम घटेत अत एतत्र वाचालदृशा योरीत्वोत्वयोः पर्यवस्यति च सा च नरशान्या याता इदमेवा
भिप्रेत्य स्त्र्यायादयोश्च भिन्निर्वर्त्यमाना प्रगृह्यसंज्ञां बाधन्त इति वक्ता चेत्प्रगृह्यसंज्ञानि मित्त विप्र
तीत्र्यु तो भान्यक्रमे प्रतिगृह्यसंज्ञा पद्मी त्वोत योरुपलक्षणमुपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यतानु
रोधात् तन्त्रायादेश्च य न चायकः लवन लावकः अयेन्द्रेत्स्वकावाः ई त्वाक्षी नाम सौगुतास्त्रे म
गतो च भी भ्यजनिपत्त्रा यादेर प्रसंगः चमी च्च्वेलम यप्त्रसंगे परत्वादीदादयः प्राप्यन्ते तेनासिद्ध
त्वात्र भवन्तीत्यर्थः तदाह इभयमसिद्धा मिति तत्रानी विप्रतिषेधे सामर्थ्यतेः त्याभ्र्यादीति।
प्रगृह्यसंज्ञा विधौ माङ्गुजरे घामी हृदेता सिद्धवदुमा हानान्यथानुपपत्तिक स्मिन वचनेनरोह

१९

१२

त्वस्य पञ्चासिद्धमित्येतस्य विशेषेणासम्भवार्थः। ननु प्रगृह्यसंज्ञां प्रतीत्योत्वयोर्मत्वस्य च सिद्धत्वमयादीन्त
तिकथं सिद्धत्वं तान्प्रती त्वादिराश्रयरागाभावात्तद्भावे कथं विप्रतिषेध इतिचेन्न। अयादीन्प्रतीई त्वादी
नामसिद्धत्वे प्रकृतिभावार्थां प्रगृह्यसंज्ञाश्रयार्थिकास्यातिप्रगृह्यसंज्ञायाकार्पितेनयरामामर्थाद्या
दीन्प्रत्ययी त्वादीनां सिद्धत्वमाश्रयते। कश्चिदीत्वादीनां प्रगृह्यसंज्ञायामाश्रयरो ह्यास्य संस्कारार्थम
त्रसेनिधानेत्रियादी स्यादभावेनासिद्धत्वाभावात्परत्वाद्दस्यैव ह्युवा वित्वाद्युक्तो विप्रतिषेध इत्यादेव:।
तन्नापरत्वाद्दस्योद्भवा वित्वसतिगत्यन्तरेन कश्चायं अनवकाशय रत्वोपपादनमसत्कदाश्रयात्सिद्धत्वपरि
हारं वन्नस्यात्तलाघवादेतत्स्यैवस्य परिहारत्वात्केचित्तु उपक्रान्तप्रगृह्यसंज्ञाविप्रतिषेधाभिमानेनेत्थं
कुर्वति। सत्येहि विप्रतिषेधो भवति। नचात्रेमत्वप्रगृह्यसंज्ञयोः प्रसक्त्याहारः। तत्र हेतुः। शब्दोत्वेनापि तत्त्वइ
तिप्रकारद्वयं चनापीत्यत्रिमपदस्यादवित्रिरित्यादेःसन्नात्रापि त्याध्याहाराप्यार्हदेह त्वात्तन्नतुरोः
सापीत्यस्य त्वान्तरमतउरतीत्वत्वस्य च मसत्तावा सिद्धत्वबाधो न कल्पनीयः स्याद्दन्तुनाद्रमजह्य
पिनवकाश्यस्तत्स्यो त्वात्सर्वपातेन सिद्धत्वात्परत्वेने वव्याहतिसिद्धेत्याद्याकाने। किंपुनरितिएव राम

सतिरोहत्वस्यासिद्धत्वात्गुणेन स्यादिति यपरिहरति। असिद्धेति। उत्वे कर्तव्ये रोराश्रयादेव सिद्धत्वमंगीकर्तव्यमित्याह।
तस्मादिति। इत्वादावपि तुल्यमित्याह। एवमिहेति सुत्वमीत्वयोरेकपदाश्रयत्वेनान्तरंगत्वाद्यादेश्च द्विपदाश्रय
त्वेनहिरंगत्वान्तरंगयोर्विप्रतिषेधायोगात् नचान्तरंगानामानन्तर्यपरिभाषावतार एवंविधविषये तदप्रवृत्ति
दर्शनात् यथा अत्र त्रिभ्य यदित्यत्र त्रिप्रियत्र इति स्थिते लघूपधगुणात् प्राप्नोति इयङ्‌चपरत्वात्तु
रोधप्राप्तेऽन्तरंगत्वादियङ् ननु नानानन्तर्यवचनप्रवृत्त्या गुणः। अत्राप्येतत्कुत इति चेत्। न अत्रमाङः श्रुत्वा
इयङ् इत्यादिति प्रपंचितम्प्रकाशाचिन्तामणावनोनाजानन्तर्यनवकाशेऽन्तरंगवहिरंगभावेन विप्रतिषेधा
योगात् इत्यपरितोषाद्यथोद्देशमाश्रयेणाह। अपवेति। प्रकृतिमात्रादि फलवती प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे।
त्वेषणा विधीयमाना सामर्थ्यादिमौ। अचेत्यादौ प्रसज्यतो यादीन्याय्यन इति भावः विप्रतिषेधादित्यपहापे सया।
स्मिन्पक्षे लाघवमुक्तं अत्र ह्याश्रयासिद्धत्वे नायादीनां स्थानीवच्च तिसिद्धत्वस्याश्रितत्वमविप्रतिषेधावलंबनेना
याघमावो ज्ञाप्यते इत्युक्तवचनसामर्थ्यात्प्रागेव यायाघभावः सिध्यतीतित एवापिसिद्धं। यथैरणामुद्देपति
न्यायविरोध इति चेत्। नह विरामे द्विरसिद्धस्यापि उद्देत्रपत्वावित्येव यातामनु प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्या

देवेत्यनेनैव योगेन स्यात् । अथवा पूर्वस्य पदस्य विषयत्वादेतस्यैव यथोद्देशपक्षमात्रविषयत्वादिति न योगेन स्यात् ।
नैकमिन्मादिर्नि स्वकाङ्क्षात्वमभिप्रेत्याय तु तदनेणीकारेणेति भेद इति प्रवर्त्तकस्तदस्पष्टं । तदनेणीकारेणास्य साव
मात्रात्वे नञ्चरितार्थत्वे समर्थवचनस्य सामर्थ्याभावान्न सामर्थ्यं तु तदनेणीकार इत्यसमञ्जसा नञ्लोके सिद्धस्ये
वपिण्डस्य देवदत्ताद्यसंज्ञाविधीयते न सिद्धस्य द्वित्वस्य चेचसन्तोर्हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यमित्याद्यभिधानात् ।
तास्वेपि सिद्धस्यैव संज्ञिनः संज्ञाविधानमुचितमिति न हविरान्निगमनं दृष्टान्तयितुं शक्यमित्यस्वरसादाह अ
घवेति । अद स इति संबन्धसामान्ये षष्ठी पञ्चमी पक्षे उत्तरत्र मादिस्यस्य न विप्रोषणोस्यात् । अवयवषष्ठ्या
ममीत्यादावचयवाषड्बोधमित्यर्थः एकाइति । प्रगृह्यकार्यमनुनासिकस्तदर्थं प्रकाशमादिस्य पर्ययोगः पद
सिद्धकार्यमस्यादयस्तदर्थमपरोदसइत्ययामित्यर्थः ईत्वमत्वादेरसिद्धत्वाददस इत्यनेन मादित्वोषणाहि
तेन प्रगृह्यसंज्ञायामिहाप्यपादेरप्रसंगइत्याह । इहापीति । अमुया अमुकयोरितीति अदसः तौ सौ स्यद
घत्वेटापि सवर्णदीर्घत्वे आङि चापे इत्येत्वे अदे अमु अदे औ इत्यवस्थायामित्यर्थः । अमुके अत्रेति सा मु
विशेषणाभावाददस इत्यनेनेत्यर्थः न प्लुतेनीमति । इहलुतोरेव स्वरेत्तत्वादनवकृत्ति इति भावः । यद्यत्र एयाति राम

वृत्तेऽदसईदूतोरेवचप्रगृह्यत्वं तत्राभी। अत्रेत्पादावीत्वादेरसिद्धत्वेकारस्य प्रगृह्यत्वेन स्यादीदूतोरभावा
त्। अस्युद्देऽप्यविस्मृतिरेवापत्तियोगविभागानुपयोगश्च। किंचानुवर्तमानेप्येकग्रहणोमादितितन्नियमार्थं
विध्यर्थं वा आद्येपि अदसो मात्परस्य चेद्भवति ईदूदेत्वामेवेति वा अदसईदूदेतां चेन्मादेवेति वा मादीदूदे
तां चेददस एवेति वा नियमः। आद्ये नियमानर्थक्यं। अदसो मात्परेषामन्येषामभावात्। अमुकेऽत्र च निय
मात्प्रसंगान् अदस इति प्राप्तस्य त्वनिवृत्तेः। द्वितीये यद्यपि समकि आहृति स्तथाप्यमीऽत्रेत्पादावीत्वमत्वयो
रसिद्धत्वादेकारस्य मात्परत्वाभावात्संज्ञा न स्यात्। तृतीये अमुकेऽत्रापि संज्ञाप्रसंगो दुर्वारः। विधायकत्वे
तु अदसः अस्येवमादमाद्यपि परेषां संज्ञासिद्धौ मादिति विधेर्नैरर्थक्यमकथितप्रसक्तिश्च। किंच मादिति प्रगृह्य
संज्ञाप्रतिमत्वस्यासिद्धत्वान्मादिति विधीयमाना सा कथं स्यात्। न चाश्रयात्सिद्धत्वं तदनाश्रयणेना
स्योपन्यासात्। अन्यथा तत्पूर्वोपपत्तौ योगविभागानारंभप्रसंगात् पूर्वग्रहणानिवृत्तौ यद्यपि अमुके
त्रेत्यत्राप्रसंगस्तथापि मादिति व्यर्थमेव स्यात् प्राग्विधियोगे ईदाद्यनुवृत्तौ पुंस्त्वादेशाप्रतिषेधः। नि
यमार्थत्वे नानभिधानाच्च। किंच अदसः इति योगे सिद्धत्वान्केतोरमुष्मान्नावुपयोगः। किंत्वेकारस्यैव

श्री·

तस्मापि नित्यत्वाव मी अत्रेत्या दावप्रसंगा श्चेति चिंत्यमेतत्। यत्तु कैय्यटः नैतद् सिद्धमिति माङ्ग्रहणे योगविभागो भव
ति नास्य चेति तन्न माङ्ग्रहणस्य प्रयोजनाभावेनस्मादृस इमेव प्रसिद्धे योगविभागो येनादनुपयोगाच्चेति अ
त्र यद्यपि अदसस्त्वस्य त्रैद्गृहणानुवृत्तेरयादीनामप्रसंगः मादित्यस्मिन्सूत्रे पुदिति निवृत्तेनित्यमनियमार्थमेतद्भव
ति मकारवतोऽदसः संबंधिनश्चेद्भवति अमुकेत्रेत्यादौ न भविष्यतीति। अत्र चेदं चिंत्यं अमी अत्रे
त्यादावीद्वतोरसिद्धत्वात् तस्मिन्नतप्तत्वे भाव आप्नोति मादित्यस्य नियमस्य प्रवृत्तेः अतएव न विधेयार्थ
त्वमपि च अयोग्यलभत्वस्याप्यसिद्धत्वान्नान्नियमप्रवृत्तिस्तर्हि अमुकत्रेति पुंस्त्वस्यासिद्धत्वादावदित्वा
प्रसंगो दुर्वारः अदसस्त्वस्याप्रवृत्तेः अत्रे नियमप्रवृत्तिः किंच मुत्वस्यासिद्धत्वादमुकेत्रेत्यादावपि न नि
यमेन व्यावृत्तिः सत्याका अथ अप्रयासिद्धत्वमप्याश्रीयते तर्हि एकयोगे नैव सामंजस्याद् विभागकल्पना
नर्थिकैवेति न किंचिदेतत्। परस्त्वयमननुगतरूपत्वाद् चेन्मस्वरमादाह। अथ इवेति। नापि मकार इति
। असिद्धत्वादिति शेषः। मात्रार्थादिति। मस्यार्थप्रयोजनं तः मः अर्थः प्रयोजनं यस्य वा सः स्थानीद्कारो मद्रा
द्वेनोच्यते। इद्भविस्यनेनापि उक्तविधायास्थान्येव लक्ष्यतेने द्वतस्यानिनामेव प्रगृह्यसंज्ञेत्यर्थः। अस्मि

राम

सत्त्वेऽप्यदिति नानुवर्त्तनीयमुदाहरणाभावात् नच स्थानिलक्षणार्थं तत्तत्र स्यासिद्धत्वाभावेन लक्षणायानु
पयोगात् । ननु कार्यकालपक्षेऽनुनासिकप्रतिषेधविधिं प्रतीत्वोत्वयोः सिद्धत्वात्तत्र माहीदूरेतोऽस्म भवान् सु
ख्यार्थतयैव वचनस्य चरितार्थत्वान्न लक्षणे गमि चेत् लने क मुदाहरणाभित्याद्यु क्तौ युक्तेरनुनासिकनिषे
धमात्रार्थत्वाभावात्तल्लक्षणमथ मेनुनसे भवान् लक्षणौवानथापि च्चमीत्वगोपादौ दात्यटस्यैकारस्य प्रगृ
ह्यत्वे पि मासरस्यैव स्यात्प्रगृह्यत्वात्तत्र संधिः स्यादेवेति चेत् न स्थानिवद्भावेन तत्रापि मा स्यादिति अत्र न ल्वि
धाविति प्रतिषेधात् न स्थानिवद्भाव इति कश्चिन्नत्वात्तदानीं त्वरैकारत्वमलमात्रवृत्तिनियेन प्रगृह्यसंज्ञा
कलाश्रिता स्यात् न वहारस्यैकारस्य प्रगृह्यत्वे यद्विवन्नात्वमपि न स्यात् प्रगृह्यः प्रकृत्येति विका
रमात्रनिवर्तनात् इति वाच्यं अनवकाशत्वात्तीव स्यानिवर्त्तनात् एवमप्यदौ विस्पदौ हास्यरस्यौकार
स्यैकारस्य वा प्रगृह्यत्वात्तद्धानिभावे मृत्वमपि न स्यात् नुच मस्याप्यनवकाशत्वम् इसौ प्लुतादेः साव
काशत्वात् तस्य प्रगृह्यत्वात्तदस्य स्थानिकस्यैव प्रगृह्यत्वविधानात् इति विंत्यमेतत् । अत्राप्सु यात्सिद्ध
त्वपक्षे विशेषसिद्धत्वाद्यदि हि वतद्भावाद् यय शास्त्रतः क्षेयानिति बोध्यम् । अत्र प्रयात्सिद्धत्वपक्षेऽसि

द्वत स्ववा धकंकीदृशो धीदृशांवचनंकल्पनीयमित्यये साया प्रसिद्धकोडोक्तं परामृशति । उक्तो चेति । वाशब्दे यथा
न्याद्यार्थे समुद्रो वा मूला सत्व इति वतेनेन यथार्थमित्यर्थः विकल्पार्थत्वान्न भवति सूत्राहेयल भ्यवचने नवा
तिकस्य विकल्पायोगात् तस्तत्रैव हि तत्र सर्वमिति न्यायविरोधात् । अन्ये तु वाशब्द उपमार्थः समुद्रे चेति
वता । तेनउक्तमिवेत्यर्थः न पक्षमात्रस्याबुध्या रूढ्येनातीतत्वारोपात्त्विहितः पदलक्षणोऽष्टस्य कापद स्थेऽ
चीत्सर्थः तेन एकपदस्थे विकल्प सिद्ध एव दृत्वोत्वे इति अमुयात्र मुखेरित्यत्रायादेशो भवति सगरासं
ह्यायामित्यत्र नैव सिद्धे स्वरे इति तस्यैव प्रयत्नः सर्वत्रैवाघ्रातमित्याश्रितत्वादेवाधिकारेणानुवृत्तमा
त्रेति मात्परमीदाघ्रातमित्यर्थः अमुकोऽत्रेत्यत्र प्रगृह्यसंज्ञायाः प्रकृतिभावायत्ति दोषमाह । यस्कीति । ककारेणा
सहवर्तमान इत्यर्थः । ईदूदेहित्यसेवानाश्रितार्थमिति त्रा दाधिकारेणानुवृत्तस्य मादित्यत्र नविशेषवि
तत्वादमुकेत्रेत्यत्रोकारादिभिर्व्यवधानान्मात्परत्वाभावान्न दोषः स्यादित्याह । नचेति । नचैवमेदंत
मितितिवृत्तमिति स्वयमपि धाटादिभिर्व्यवधानान्मात्परत्वाभावान्न दोषः स्यादित्यात्र दोष इति वा
चा । योगविभागपक्षे दोषसद्भावान्नथोत्तामेकयोगेऽनुनाप्ति वृत्तेः फलाभावान्न वेत्तत्रेरमुक्तावस्क याम

तोनुवृत्तिरपि न प्रयोक्तृणाभावात् । अे यू घोऽ इति षष्ठीबहुवचने अस्मेऽ इति चतुर्थीबहुवचने च सुयां सु लिगिति
ग्रोशाद् स्वशाखारानुवेधस्मरणो नानुमेयत्वात् । काशो कुशोऽस्यत्र चयनस्य रूपमेव ग्रोशाद् स्यो पत्ते [illegible] नानुमित
न्यायात्रेव स्यादिना हि पति इहेति । इहैवेत्यवधारणात् संभूयान्तर्थ्यक्यप्रतिहतानां विपरीतबलाबलमि
तिन्याये नानुमेयस्यापूर्वबतोग्रहणासुचित न न प्रत्यक्षापि निरर्थकस्येत्यभिप्राय वाना ह शोरन्त्यर्थं बुत । यूए
राग्दितिशो श्वासावर्थवाचेतिकर्मधारयस्ततो ग्रहणाच्चान्द्वेन षष्ठीसमासः । काशोकुशोऽस्मत्र शाखाद्वानर्थः ।
सतमप्येकवचनमर्थवत्समुदायोनर्थकः सुयां सु लुगित्यादिना विहितस्य शोच्छाद्वस्य च स्यान्मर्थेन नार्थक्यात्र
सैव ग्रहणासुचितमिति भावः । ननु शाद्दानुशासने यथाकथंचिच्छब्दमात्रस्य ग्रहणासुचितं न तदर्थवत्तए
वेति चेत् न स्वरूपमित्यत्र स्वशाद्स्येत्येवानंतरंगत्वाद् हेयत्वात् साधारणात्वा स्वरूप परिग्रहे सिद्धे तत्पवद्दर्थ
स्यापि परिग्रहार्थं रूपग्रहणं कृतं । अर्थो हि स्वप्रतिपत्तौ स्ववधुग्रहणमपेक्षते साधारणाच्च पर्यायैरपि
प्रतिपादनात् च नित्यसंबंधश्च अनुकरणाद्यग्न्यादिह भावात् । बहिरंगश्च विशेषणाप्रतीतमनंतरस्य
रूपात्वहिर्न्देन प्रतीयमानत्वात् रूपत्वमंतरंगो रयापि त्या हि बहरे वाह्यार्थ विशेषणात्वेन प्रथममुप

स्थितेः न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र शब्दानुगमादृते। अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गृह्यत इति त्वाच्चिकसिद्धान्तात्
सविकल्पकविज्ञानैः शब्दः पूर्वं प्रतीयते। लब्धप्रयोजने तस्मिन्न रेनागमिर्वाहि नृ इति भट्टोक्तेश्च। तथा चक्षुरादिसमान
कारूत्तये हार्थोपाश्रीयन्ते। ते नार्थवद्ग्रहणपरिभाषया त्र्यर्थवत एव ग्रहणमाप्यमिति भावः। हरिश्चन्द्रादा
मालामाहित्वान्मत्वर्थीयः आकारोऽर्थवान् समस्यैकवचनं चार्थवत्तः समुदायोऽर्थवानित्यतिप्रसङ्ग इत्याह। एवम
पीति। लाक्षणिकस्यापरिस्फूर्तिकत्वात् अतिपदोक्तस्यैव शीघ्रोपस्थितिकत्वान्न तु अहमामेव युक्तमित्याह। एवं
तर्हीति। प्रधानभूतार्थाश्रितेऽन्तरे संभवति न गुणाभूतश्चाहाश्रयं युक्तमिति स्वरसाद्याह। अथवेति। आमन्त्य स
त्यम्येकवचनयोरर्थवतोः समुदायोऽर्थवान् गामानये त्याद्विवाक्यवदित्यनुत्पायानः प्रच्छति। कस्यामिति। इच्छा
दीन्मान्तोत्यादौ प्रत्येकस्यार्थवत्त्वेऽपि समुदायस्यानर्थक्यमिवात्रापि समुदायस्यानर्थक्यमित्याह। एको
त्रेति। समस्यपर्यधिकरणात्व सह हरिराज्ञादार्थेनैवान्वयो न तत्स्वव्ययव शापत्यार्थेनेति भावः॥ ॥ निपात
स्यैवा। प्रत्ययस्यैवार्थोऽर्थवत्त्वाभावान्निरपेक्षप्रयोगाभावात् पत्र्यवकाल्पनिकत्वाच्च शक्तिपूर्वा विविक्तिपूर्वा
योग्यवाविज्ञातित्वाद्विज्ञाति प्रत्ययः स तत्त्वाहोच इति प्रत्ययइत्यादि नियत कल्पनाया अभावान्न वैपरीत्यापत्ति

राम

पातस्यैवग्रहणं मा विज्ञायीति किंनिपातग्रहणेनेत्याक्षिपति। निपातइतितदागमन्यायेन प्रत्ययस्य संख्याद्यर्थवाचकत्वं
भाविरयेत्स्यप्रयोगाभावस्य निपातप्रत्यये विशेषाद्द्यकारान्तस्यादेप्रत्ययस्य संज्ञाऽप्रसक्तये निपातग्रहणं कर्तव्यमि
त्याह। चवारान्वेति। अततेइः अ आगच्छत्यपि प्रत्युदाहरणमिति केचित्। तत्र अ आगच्छेत्यत्र समुच्चये दूरागते चेति [illegible] तवि
षयत्वात्संध्यभाव इत्याद्यूतत्वा विवक्षायामसंदेहार्थमागच्छ इति वा उदाहार्यं। पाप्तं एतेन अतेई प्रत्यये टिलोपे च अ इ
ति रूपे अ इहि पहीत्यपि प्रत्युदाहरणमिति भट्टोजीदीक्षितः। अत्रापि संदेहाय पृहि इत्येवोदाहर्तव्यं स्यात्। अत्रैकग्रहणा
सामर्थ्याद्बहुव्रीहिरेव विज्ञास्यते तेन त्वर्पेरेदमित्यादावपि संज्ञा स्यादिति वक्ष्यमेकाज्जित्याक्षिपति एकाज्जिति किम
र्थमिति। आचार्यमजानन्तु नरयति प्रेत्यामिति। आचार्यस्तु [illegible] यति। एकाजितीति निरूपयति न्यायेन वर्तियदार्थप्र
धानत्वाद्बहुव्रीहेरत्व [illegible] तुरूपेण बहुव्रीहि यत्नान्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिर्गौरवादित्याह। नायं बहुव्रीहिरिति। य अ
कालवदनिरेकत्वस्य विवक्षितत्वात् एकपदवृत्तौ य [illegible] व्यर्थ [illegible] तत्पुरुषाद्बहुव्रीहिरेव बलवानिति
चाकेत। यदीति यद्यन्मा [illegible] हिं अजिप्रसंगस्तदवस्थ इत्याह [illegible] तिनि पालो [illegible] तत्र निपाताते
नाविशेषात् निपातसंज्ञोऽजिति तत्राज्ग्रहणसामर्थ्यादवधारणमाश्रीयते अजेव यो निपातइति अस्तिस्ये

कात्वविवक्षया वा त्समुदायस्य न भविष्यतीत्याह। अजेवेति अस्युक्तिर्वैयर्थ्यं परिहरति। अस्तीति। अवनिपातो
विशेष्यते विशेषणो भवतीदं तद्विधावर्त्तं तस्य संज्ञान्तु हलन्तस्येत्यर्थः निवृत्तो यदिति। अजन्तस्याग्रहणत्वे प्रेशनिस्त्रा
पि स्यात्। अथ परिसंख्यया हलन्तस्यैव प्रयोजनमिति चेन्न हलन्तानां सत्यपि ग्रहणत्वे विशेषणाभा
वात्। ननु पुरोऽस्तीति हलन्तस्य प्रकृतिभावाद्विरूत्वं न स्यात्तेनैतत् क्तिग्रहणसंज्ञाप्रतिहतत्वस्यासिद्धत्वात्तन्न स्या
त्तिनस्य सकारस्यासिद्धत्वाऽऽपत्तेरेवात्।

वा

प्रक्रियाप्रकाशकृद्भिरेवमाख्यातमिति तत्तथैवावगन्तव्यः ॥ ॥ श्री ॥ निपात ओत विग्रहोऽथ्यते विग्रहो यशोनन्त इत्तविधा
वरवेऽउ ओदन्त निपातप्रसिद्ध्यर्थमेतद्वक्तिं किं मुदाहरणमिति । वहिरेषु तथा पाठात्प्रसिद्धिरित्याशयेनोत्तरयति । आहो
इतीति । अवयवानुसंधानमन्तरेण ओदन्तनिपातप्रतीतेर्निपातसमाहारोयमित्याह नैतदिति । नन्वर्थभेदाभावे
कथं निपातसमाहारः मैवं कमीमिड्डन्त्यादीनामनर्थकानां वेदे दृष्टानां निरर्थकानामिव निपातानां समाहारो भ
विष्यति । अथ करणादिव हरेऽउ मैवेति यो रूपमित्याशयेनोत्तरयति । एकनिपाताऽइति । अवयवप्रतिसंधानमनुसा
हरपति वै धर्ममात्रं । प्रमेव किन्न स्यादिति चेत्तन्न वादि सु अवयवपाठादन्यस्य समुदायस्य पृथक्पाठादित्यवेहि ।
प्रतिषिद्धा र्थ इति । ओस्युयात मिलस्त्रोकारस्याङः सूहे कादेश्वा आभेनेति प्रतिषेधे आङः आश्रयणाद्दा
श्रीयमाणापूर्वप्रत्यंतवद्भावाद्वाङ् ग्रहणेनग्रहणाद्वा इतीत्याशङ्क्य करोत्यनाङि प्रतिषेधः स्यादितितद
र्थं ये योग इत्यर्थः । अत्र सत्याग्रहे सत्यायामरणोऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकविकल्पस्य भाषावैदिक
विकल्पाभावादेकव्यवस्थया विकल्पे सति नियन्तानुनासिकाभावविषयप्रदर्शीयितु मुदाहरणानेक
त्वमित्याहुः यद्वानुयद्युदासस्तदाङ् भिन्नस्याङः तदृच्छस्योकारस्याश्रयणाद्दा श्रीयमाणापरं प्रत्या

दिवक्षावाद्वाङ्म हैकादेशाऽकौरत्र हरोनगृह्यते इति पूर्वैराचार्यसंज्ञा। कश्चिदाच्छायामोश्रवयात मिति पठ्यते
तदप्युदाहरणं इदं वा। अत्रानाङि: तस्य प्रतिषेधं समभ्युपेत्य वादे नो। तत्तथा लेन जो विधिरूपान्वयिवर्त्ति पदार्थ
परिहारेण आह नभवति क्रियापाता दिति महाशून्य प्रत्यस्य प्रतिषेधेन तो मुख्यार्थस्थितेः पर्युदासेव त्रिपदार्था
न्वयेफिलत्वस्यापाता क्षरम आह। नेनान्वयः। किञ्चैवम नपुंसकस्य सर्वनामस्थाना त्सर्यप्युपारुज हा राधूत्वा
दौ प्रतिषेधाश्रयणं। भगवतो त्यन्त मसंगतस्याहितेति नाकिंचिदतन्ता प्रातिपदिकार्थत्वपक्षे मुख्यस्योद्देनिपा
तस्यासंभवादाधारत्वविशिष्टपरिमाणाप्रवृत्त्या वा दत्तनिपातइत्यादि चो यदुदाहरणानुपपन्नं। तन्मात्रार्थत्व विवक्ष
ह्येवासु दाहरणमितिप्रसज्येत। मुहूर्दृशि स्या स्वान्प्रयोजकत्वेतु प्रातिपदोक्तस्यैव ग्रहणमित्युत्तरग्रन्थविरो
धः। नह्याङः नञोरेको द्वेत्यान्त्रो प्रातिपदोक्तः आङ्ग्रहणे इति लक्षणोत्तन्तिष्टन्नाव्यतत्स्मान्नोह्यस्य प्रमादयस्य
क निपातः ओ इत्यप्येवं निपात इति पूर्वोक्तापरूपेण भगवतो अभिप्रेतः कथमन्यथा प्रातिपदोक्तापेनेममत्रौ
नरसदो इत्यस्या संग्राहकमोऽस्य सर्वस्याहकमनुगच्छेत। यत्तु समाहारपक्षे वा हो इत्यम्हावुज्झः ऊं इत्यये।
विधिः प्राप्नोतीति मिश्राः तदसत्त्वरनिरनुबन्धाकारग्रहणेन तस्यैव समाहारस्य नउनामतऊमोऽत्रा हे उत्तत्राह उउत्ता राम

होइति माङ्घकारोहा हृतत्वात्। अथ नित्यप्रयुक्तत्वादनुबंधो नाश्रितस्त हो हो इ तीत्याराद्वृ गइति प्रगृह्यत
विकल्पोपि स्यात्। किं च प्रतिविधार्थ पक्षे न्मध्या सिद्धं न ननावसरे अत्रापि पर्युदासे सिद्धा। आङ् नाङ्इरे
कादेत्वा आदिवद्भावाद् नाङ् ग्रहणेन ग्रहणमिति स्वोक्तेपि सदोषस्तद्वस्य पूर्वसानुबंधनिरनुबंधाभ्यादे
प्रप्रतिविधानयोस्तु भयत्र तुल्ययोगक्षेमत्वात्। तथा च आहो इतीत्यादौ दृष्ट्वा गणसरम: पर्युदासे सिद्धत्वा
त्किं ग्वायुक्ता। अत एव सानुबंधपक्षे प्रत्यग्रदोषस्यापि स्पष्टत्वात् पर्युदासेन सिद्धत्वमित्य स्माह एप
नादमर एक निपातपक्ष मेवा श्रित्य यद्भूगवादिरनुसूत्र प्रति पदोक्त परिहार लिंगाच्च स्वसीयुने। नदेति सुगा
तं प्रकाश्य चिंतामस्पोऽप्र यच्चितमित्युपरम्यते। अदो भवदित्यादावतिप्रसंग निरासार्थं ऽनतप्रातिपदिकाव
तत्त्वमिहस्याह। ओरन्त इति। अदो भवदित्यत्र मत स्यायीदिच्छीति निपातत्वलक्षणोति। अवृय वानुसंधान
पूर्वकलकृ तानुसंधानेनयावल्लाक्षणिकोप। स्थितिस्तावद्धस्य निरये ह्रतया पुरस्कृतत्रिकप्रातिपदिक
स्यैव ग्रहणान्नाप्यस्मिन्नर्थ: न तु प्रातिपदिकविषयेऽयमारभ्यते इत्युक्तं कथं चात्र प्रगृह्यमिति वेत् नञो
देन निपातस्य विधीयमानाप्रग्रहसंज्ञाबाधकाभावाद् अदो भवदित्यत्र माविष्यति अवश्युयात इत्यत्र निपा

तप्रकाशितिनिश्चोदितमुभयस्यासावनादि- तिप्रतिषेधः पूर्वोवाधतेउत्तरोत्तरापि ति संदेहे सर्वापवादाद् इतिन्यायेन
प्रतिषेधस्य पूर्ववाधेचरितार्थत्वादेदित्येन दासजातविरोधित्वाल्पवर्तित्वा यत्र प्रतिपदो तत्र एवगमे ओं इतिसा
ह्याइच्चारणेन ओंकारो विहितस्तत्रातिप्रसंग इति प्रकृते भूयमपीति यूपश्रपिणो भवदित्यत्र गोत्राद् ओं हेतः
सवनप्रतिपदोक्तस्तथापि वित्रोषणस्य ओंकारस्य प्रतिपदोक्तत्वमपि प्रेत्यो क्लेलोकि कन्यायेन यपरेहरति
गौणमुख्ययोरिति गुणालांगानां गौणः तत्र स्त्रणत इत्स्य एण सुखमिव प्रचानतावान् मुख्यः त्वाखादिमद्य तियः
तन्त्रज्ञा प्रादिमर्णा निमित्तादाहकोयोज्ञाद इस्य गौणोर्थ स्तयहाम मुख्यार्थोपेशाणो ज्ञाद्द च्चाचष्टे तद्दोसोपि
गौणो भवति गुणायोगात् रोपितार्थद्वितीत्वात् स्वरूपमित्यत्र चलपग्रहणार्थवत्स्कार्यणाम्भवितव्यमिति
निर्णयादिह चविषयत्वात्म्यर्थेद्वयोरपि ग्रहणमेकेन ओं हितिसकलंड तेननसंभवति ओं हन्निक लूनाम्या
नुवाक्यभेदः अथामाह तत्र न द्वयोरपि ग्रहणं युगपद् निष्कय विरोधश्च सतितास्पर्थे न इत्यरगात धापिगौणग्र
हणस्य मुख्यग्रहण द्वारत्वान्मुख्येव याध्याभावा तत्रैव वचनस्य चरितार्थत्वादनुपपत्तस्या भावात्तन्न मुख्य
गौणग्रहणानुपपन्नेरित्यर्थः नवाहीन का इति। विहितकर्मण्यावाह भेतोवाहोकोवाहेषाद्विलोपश्चेति ईक राम

कृदिलोपो। ननु च्चिप्रत्ययः प्रकृतिविकृतिभावविषयः गोभवदित्यत्र वा गोः प्रकृतिः विकृतिश्च गौरत्र भवतो
गोः कर्तृत्वात्तस्य च मुख्यत्वात्कथं गोशब्दमिति चेत् न एवंविधे विषये प्रकृतेः क्वचित्कर्तृत्वे विवि। क्षितो
संधीभवन्ति प्राकाराः इति बहुवचननिर्देशात्। क्वचित्तु विकृतेः कर्तृत्वं यथा सुवर्णपिंडः खदिरांगारतुल्ये
कुंडले भवतः इति द्विवचनदर्शनात्। तर्हि प्रकृतेः कर्तृत्वविवक्षितेन तत्र च गोत्वमारोपितं न तु मुख्यमिति प्र
गल्भत्वाभावः पृथ्वी वाहीक इति गौः शब्दस्य प्रयोगात्वे न स्यात् तत्रापि गुणयोगाद्धाकर्षितमाश्रुवतित्वात् इ
तिशंकते। कथं तर्हीति। यद्धर्माश्रितं तत्तन्मुख्य एव भातेन गौणो यथानुबंधादिर्न च इहार्थे धर्माश्रिते
किंतु शब्दाश्रित इति तन्मात्र एव तत्र विवक्षितं ताभ्यामिति परिहरति। अर्थाश्रय इति अयमर्थः यत्र गौ
णमुख्यव्यवहारस्तत्रैतन्न्यायावतारः। उच्यते हि व्यवहारो यत्र पदान्तरसामानाधिकरण्य। न च शु
द्धस्य प्रातिपदिकस्य स्वार्थाभिधायिनो विभक्तिनिमित्तेह स्याद्व्यापार्ये कर्तृत्वे केनचित् सामानाधिकरण्याधि
कारणमस्ति येन तदर्थस्य मुख्यव्यपदेशः स्यात्। गौणापेक्षया हि मुख्यव्यपदेशाः। तस्य प्रतियोगि
कत्वात् तदभावे तस्याभावात्। तदत्र स्वार्थमात्रवृत्तेर्गोशब्दाद्विभक्त्युत्पत्तावान्तरंगत्वात् इ्या

न्वयोः कृतयोर्वाहीकसामानाधिकरण्योपपत्तेरकालं सत्यपि गौणार्थप्रादुर्भावे ज्ञातस्यांतरंगस्यैकारस्य
तिवर्तनायोगात्तन्तदित्युक्तं यद्विशाखाश्रितेन धर्म माविरतित्राह्ण आश्रयेवेति सुरस्य व्यपदेशाद्रहितस्वा
र्थमेवं विधित्वेमात्रशब्दार्थः न त्वेतत्सिद्धं पदे पदान्तरेणान्वयस्य तत इति पक्षे पुंसोक्तेनन्तु वाक्यस्थानामेव पदानां यो
ग्यतासत्त्वे क्रियेत इति पक्षे गच्छ गृहे गां वाहीकमानय गौर्वाहीकस्तिष्ठतीति विशिष्टस्य क्रियान्वयात् गो
र्वाहीकप्रतिपत्तिकार्ययोर्विशेषणविशेष्यभावान्वयस्य प्राथमिकत्वेन परस्परसंबंधे सति गौणा
र्थो वा कथं तु स्यादिव स्यादित्यामिति चेन्न गुणानामनवयवार्थत्वादिति न्यायेन गोवाहीकयोर्न परस्परा
न्वयः किंतु कारकाणां क्रियार्थित्वेन क्रियाकारकभावान्वयस्यांतरंगत्वात् मानय वाहीकमानयेति
स्यात् एतेन तयोः पूर्वं क्रियान्वयः पश्चात्परस्परं विशेषणविशेष्यभावेनान्वयः यथा रूणया गवा पिं
गाक्ष्या एकहायन्या सोमं क्रीणातीत्यत्र गुणाढ्ययोः श्रौतः क्रियान्वयः पश्चात्तु परस्परेणान्तेन एवं
क्रियासंबंधायेरूणया विभक्त्यावृत्त्यान्वयामन्तरं नरंगत्वात् एवमत्रापि तयोः कृतयोः पश्चाद्विशेषणवि राम
शेष्यभावावस्थायां गौणार्थप्रादुर्भाव इति कार्यार्थप्रयपत्तिहितमुक्तम् एतन्मूलकमेवोच्यते मद्कार्यं घ

यंस्मायोनप्राप्तियदि क कार्ये स्थितिप घातइति पद्मर्थस्य ह्याश्रयइत्सर्थः न गो भवदित्यत्रनुप्रगत्य संज्ञापर
कार्यंत ... हिनिपातत्वेप्रगत्यसंज्ञानिपात त्वेव सतत्वे विरुद्ध समर्थादम्ततद्वावेद्ध्यासि योगो विधी
यमानः प्रकृतेर्दत्तमाना दिह् ति वाव कात्तुवेता द्विधीयते तथाव प्रतीतंगोउ ह्यार्थस्य गो शत्वमि
तिगो शब्दस्य न्यायान्न गोशब्द स्याभत स्य प्रगत्य संज्ञेति सर्वमवदातं ... तिज्ञानुबंधः उत्र संबुद्धे
च संतायेहे त्वर्थायार्थयोरपित्त्यानिपात एकाजिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थो यमारंभः अत्रानार्थे इता
विति चानुवर्तते उजस्तत्कलैक देश स्या होइतीत्या तावपि संभवात्‌ निपाति । ... ति । ... एवे
त इति स्थितं प्राकृत ख्यापि चादिषु आह उइ ति पृथक पठित स्याह उ एकादेशस्यात वग्रावाडुत्र
ग्रहणेन ग्रहणं स्यादित्यभिप्रायः । सूत्रे चादिषु च उत्रय वो त्तत्वात्स एव कार्यी न्वयीषु त्तो ननु
लो ... गोक इत्याद्यायवानाह ... इति । व्यासिन्नाय मा श्रित्याह । उञ्जोयुमन्नेनेति । उ ञु काद्देशोन
मुख्य माह त्याउञ्ज इत्यनेन गृहीतं शक्यो पितु लक्षणायासा स्वरूप त्वादेति पुगपद्य ... लक्षणाया
तानस्वरूपे कादेशयोर्ग्रहणा संभवः न चाविषय व्याप्त्यर्थं व तिदृ ष्टा गी का रो प्य स्क्त तात्पर्य सत्वेचन

हन्निद्वयविरोधः। ओदंतस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधानलक्षणो नज्ञापये न्नलाः स्युरिति कथमहसोतस्य तात्पर्यो
भावावसायादित्यपि प्रायवान्ताहः यद्दयमिति। वचनस्यानेरर्थक्ये ज्ञापकता स्यात्तच्च नास्तीत्या
हा प्रतिषिद्धार्थ इति। तथाचोदिति सूत्रे नोदंतमात्रस्य विध्यार्थमित्यर्थः। ननु पूतावतावताहो
कस्य कथं निरासः। यावताप्रतिषिद्धस्तलेपि सानुबंधस्योकारस्य सत्वादिन्न इति स्यादेव नवानिरनु
बंधानुकारः सः तस्य वक्ष्यमाणत्वेनाबाध्यमाने गीकारात्। तदभावावदंभेनैव रोषोपक्रमात् रहा
नीमेवन्तहेगीकारे आह नूनं स्मत्रापि पर्यवसितविवादे तत्रार्थवेत्य नेनलयोनरस्तयं च स्यात्तत्कथं तस्य
वैदिकत्वेनानार्ष इति निषेधः यतो ॐ ब्रुयात ॐ विलिखायमित्युदाहृते स्वरसंधेर प्रसंगेनोहिस
स्याप्यप्रसंगात्प्रतिषिद्धार्थवचनमपार्थकं स्यान्न स्यादोरिती त्याद्यनुकरणार्थमिदं तत्रवानार्ष इति
न निषेधः। नच स्वरे रूपे वा विशेषोस्ति श्रवणादूमस्ति विशेषः। त्वानुबंधे जिनित्यादिर्भिस्ममित्या
द्युदात्तत्वमसतितु ने मिचेत् न त्वसत्यप्यनुबंधे नित्या द्युदात्तत्वात् इति आहुः कारावाद्युदात्तेति तयोरे
कादेशोप्यंतरतः स्यादाद्युदात्तएव किं चानात्रे काश्ला स्याद्युदात्तत्वेनोदात्तत्वे वा विशेषोस्तीति

एम

कथं ज्ञापनं खट्वऽनमिति चेत् उच्यते। अस्मादेव क्ष्यंद्यादेः विरुद्ध खट्वायमित्यादेरुपलक्षणात्वेन क्वचिच्छा
खट्वायामेतग्र्यातमित्यादावुज्ज इत्यस्यापि सन्तोरन्ताद्रि. तिप्रतिषिद्धार्थः स्यसावकाशत्वान्नज्ञापकतेतिस्य
खट्वा प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमित्यनाश्रयणेऽपि नसूनृत्तो। एवमुत्ते कादेशात् ग्रहणेन ग्रहणं तदेवेति सिद्धे वि
पक्षे बाधकमाह। दोषः स्वल्प इति। इदानीमेकादेशाभावेन प्रगृह्यसंज्ञा विकल्पत्रोकायितास्ती
त्याह। एकनिपातात् इति त्र्य खट्वाइत्यर्थः। नन्वाहो इत्यस्य खट्वऽस्य योगे मा भूद्विकल्पः। य इत्तु वादिषु कुर्वा
हु इत्यस्य योगस्तदा स्यादेवेति चेत्। नाप्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्तस्मात् कृ गीके तिप्रसंगः इदानीं सर्व
ध्यावि प्रतिपन्नमस्याह। अथ्यवेतिज्ञान्त स्यैतस्य तु निनि रत्तुवंधे कादेशो प्रगृह्यत्वमेव सानुबंधके
कादेशो तु उञ् ऊँ इत्यो नवात्व विकल्प एवेत्यर्थः। तथापि सानुबंधकैकादेशो सदोषस्तद्वस्थ एव न च
प्रतिपदोक्तस्यैवेति नियमः तथा सूतिज्ञान्त स्येतिमन्त्र इति वत्त्व मपि न स्यात् तस्मात् लक्षणिकत्वे
न नियमेन व्यावर्त्तनात्मनश्च सानुबंधकैकादेशो नाहो इत्यादेरस्य योगः एवं तथा नानुबंधकस्यैव
अवकादेशे इत्तु यस्य हरादिति वाच्य। न स्यैवेत्यव धारणाभावात् तथा त्वेएवकारः स्यात् न चैवका

रमेनतरापि सर्ववाक्यानां सावधारणत्वमहि त्र्यावधारणमस्त्विति वाच्यं। तथा सत्याहोइत्यस्य कदाचिदंतो
दात्तत्वे कदाचिदंतोनुदात्तत्वे न स्यात्। तथा हि। यदि निरनुबंधकैकादेश आहोइत्यस्य निपातत्वा
द्युदात्तः स्यात्। प्लुतत्वे शेषनिघाते चानानुदात्तत्वे उइत्यस्य निपातत्वादाद्युदात्तत्वे तयोरेकादेश
एकादेश उदात्तेनोदात्त इति स्वरितोदात्तः। यदा तु सानुबंधो वौकार इत्यासत्तदा पूर्वौ स्यातो दात्तत्वप्रसक्तौ
त्रिनिपातादिरिति स्यात्। उदात्तत्वे न आकार उदात्ते शेषनिघाते चैकादेश ओकारोनुदात्त इति विशेषः। न
चैवं दृष्टस्वरावदृष्टभेदेनोभयस्यापि प्रयोगो स्यात्। लोके तु तदभावान्नोभयस्य छंदसि स्वनारभ्य विहितानां
स्वराणां वेदइव लोकेपि स्वीकारात्। अपि च। यद्यप्रयोगात्वेतत्स्यात् हि निपातसमाहारपक्षे उञः
उञ इत्यस्य विधिः प्राप्नोति निरहरिदन्नादीनामभिनेवादेसे गच्छेत् तस्मादिह माया ततोत्तापरमार्थत
स्त्वेकनिपाता इत्येवं न्याय्यः। प्रयोक्ता निर्युक्तिकमुक्तं माङ् नाझेरि वाधीनेद स्मृत्वा छंदकस्यानुतो
प्रयोगेचादर्शनात् लौकिके कार्य दर्शनाद दर्शनात् तदाश्रयणीति लोके छांदसे कस्येव कार्यवि
कल्पोपपत्तेश्चेतिभावः। तदसत्। उरवउखिवरवव रविमरवमरिवराग्खरगवी स्यादीनां गतस्थीनो

राम

लज्जलज्ञि भत्तनेज्जज्जजजिसुद्धे गज्जगाज्ञिगज्जगए ज्जिसुजत्तु ज्ञिशाद्यार्थी इत्यादी नोभेदे लोपाशानम
पि निर्युक्ति के स्यादर्थभेदस्य भेदकस्याभावात्। अर्थेहि दनिर्दिष्टे देन तेषां भेदस्तर्हि अनुबंध भेदो वि
भेदकं इत्याया ततथाच माऊ मातेरतिदैवादिकस्य माङ् मानेत्यादेवेतिज्ञो हेत्यादिकस्य भेदे लोपाद
नमसंगतं स्यात्। अनुबंधभेदस्याभावात्। अथवाद्वत्पादार्थी भेदस्याधिकस्य सत्वादेवात्र भेदो भवि
ष्यतीति मतं तत्र हि ए वी नोषुउ रवासिद्धुः संगतिः। अथ क्वापि देर्थ भेदः क्वचिदनुबंध भेदः प्रयोजकस्तह
त्रापि त्रानुवंधनेदेन भेदो सम त्राथोभ यत्रानुवंध सत्वे भेदस्तद्वा यदि तत्र जकं पनेइत्यस्य स्वादिष्वाविकरण
स्य षविधननइत्यस्यत्तोत्राहिकस्य भेदोन स्यात्। उभयत्रानुवंध भेदाभावात्। अथ तत्रार्थभेद एवा
स्तीति वेत्तुनो अर्थभेदस्यानुपलंभात्। तथाच विधुननकंपनयोरेवार्थत्व मात्रायत्न विरह सेप्रयोगः।
धूनोति वि भकवनानि धुनोत्सत्रो कंचन धुनाति धुवति स्फुटितानि मुक्तावाषु विधूनयति केसरपु
ष्परेणून् यत्कानने धुवति चंदनमञ्जरी श्चेति न च तत्रापि सामास विशेष भावेन कंपनस्य भेद एव
ति वाच्य। तथा सुखादिष्व संगतिः। अथानुवंध भेदेन भेदस्तर्हि तत्रापि दीयताद्दिः अथार्थभेदेसत्व

मयत्राङ्कुवेधसत्वे प्रयोजकमितितद्दपिलमनोहरेरुस्वादीनांनित्यपरसैमयहिनामकारसेमासंहृागयांप्रयोज
नादर्शनात्। नचानुदत्तेतस्त्र हलोदेरितिप्रयोजनं भविष्यतीतिवाच्यं। नेयामहलादित्वात्। अन्यथापिकिं
चित्प्रयोजनं स्यान्नतुतथा। विहभयत्रेतिविशेषणमप्रयोजकं। अनुवेधभेदमात्रस्यप्रयोजकत्वेपिसहु
भयत्रैव एकस्योपिभेदप्रयोजकत्वेतिनकिंचिदेतत्। किंचानुवेधानोतिस्याप्रत्यक्षानात्तत्कार्यदर्शना
दर्शनाभ्यामेवसत्त्वानुमानेनपुनः केवलयोगेसमवायः एतेनप्रयोगेचादर्शनादितिपरास्तं। अपि
चायघनुमानान्नयरोम केशलोमादिवादीनामपि अनुमानेन त्वकार्यदर्शनान्नस्मात् लोमस्त्वा
वत्त्वापितुल्यत्वात्। एकस्यैवकार्यभेदमात्रं कल्पनेषु भत्रोरपिभेदनस्यान्नासानुवेधनिरनुवेधभेदे
नभेदकल्पनावेहलमात्राप्यनुतिनिर्वेधेन। यद्यवयोगस्याङ्गत्रजन्तु इतितु दारुजद्रुतिवह्नी अनुमेयया
वैकास्मिकप्रगल्भेसंज्ञयानसूवध्येत किंतु श्रूयमाणत्वाद्भूमिस्यादेश्रोनैवसवध्येत। प्रगल्भेसंज्ञान
स्यस्वयमेवा न्यास्थानिचतविनविपाततवाकैका जनादिः तिनिनैव भवेत्। त्याकल्पश्च तत्तनुहत्याचा
देर्नोविकल्पितेरपक्षयमेवस्यात्। उड्डतिकेइतीतिननुविनीतितत्तीयमतोयोगविभागःकर्त्रेकाद एम

त्याद्य उञ इति योगः यत्ता । अत्र शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चानुवर्त्तते । उञः प्रगृह्यसंज्ञा शाकल्येन
स्मर्यते नान्येनेति शाकल्यस्य मतमनुसंधानकाराविभाषासंपद्यते तत्र यद्यपि सर्वं सर्वस्य सुई हृदे वि
वचनं प्रगृह्यं मन्त्र इदसो मात् प्रगृह्यं ईदूतौ प्रगृह्यमित्यादिसामान्याधिकरण्यात् निर्देशात् ततः प्रगृह्या
अचीत्यादिमदेदोद्विवचनं प्रगृह्यं द्विवचनाद्यमिधाय बहुवचनापीह बहुनिर्देशादेवाधिकरण्या
त्प्रगृह्यपदस्य रूपपरेतेन उञः प्रगृह्यसंज्ञा भवति प्रगृह्यमित्येषा संज्ञा भवतीत्यर्थः यद्येवमिति अ
नेन च प्रगृह्यसंज्ञाया एव विकल्पनात् उ इति विती इति रूपद्वयं सिद्धितं । तत ऊँ इति । अत्र प्रगृह्य शा
कल्यग्रहणानानुवर्त्तते वाक्यं ननु केनाव पिउभयं नानुवर्त्तते अथान्यतरत् । आद्य उञ मात्रस्य
नित्यं ऊँ भावविधानात्प्रगृह्येतर योरादेशो न भवितव्यं तत्र प्रगृह्यस्यादेशो लोपे उञ इति समुदायरू
पेणाश्रयणादनल्विधावित्यस्याप्रसङ्गा स्थानिवद्भावेन प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावे ऊँ इति तीत्यप्र
प्रगृह्यस्यादेशो विती इति निषेधमितीपि निषेधे रूपं स्यात् । द्वितीये पि किं प्रगृह्यग्रहणानानुवर्त्तते शा
कल्यग्रहणे वा । आद्य उञ मात्रस्य विकल्पेनादेशविधानात्प्रगृह्यस्य ऊँ इति उ इति अप्रग

ह्यस्यतु उइति विंतीति रूपं च तु ह्ययं स्यात् ततः प्रगृह्यग्रहणमनुवर्त्तनं तु वर्त्तमानस्य प्रथमांतत्वेन
देशासंबंधएवोचितः सस्थानिनात्मसंबंधे विभक्तिविपरिणामापत्ता हितिचेतन्न। उजमात्रस्यातिदेशे
ऽपि प्रगृह्यसंज्ञकत्वे भावविधानेऽप्यइति योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानमनर्थकं स्यात्। यत्तु प्रगृह्य
ग्रहणमनुवर्त्तमानमादेशविधानसामर्थ्यादेवानंतस्यानंतरस्य संहितायां कार्यप्रसक्तिरिति प्रयोजनाभा
वान्नादेशेन संबध्यते किंतु स्थानेनविपरिणतेन सस्थानिनासंबध्यत इत्याह विवरणकारः तन्न
दाय्येविधिप्रसंगे पदेशेनार्थक इतिन्यायेनाप्रगृह्यस्थानिकस्यैवोत्साद्देशस्यानुनासिकोपरागस्या
न्नमामभूदितित्वे भावस्याप्रगृह्यत्वेनयासंबंधस्योचितत्वात् यद्विवरणकारैरुक्तं तिनानुवर्त्तमानदाप्रगृ
ह्यस्योकोऽनुनासिकमादेशः स्यात्ततश्चउत्व इतिविंतीति द्वैरूप्यं स्यात्। ऊँ इति तृतीयं न स्यात्तदेव
वृत्तौ विकल्पस्य तिसृसिद्धिर्भवति उभयानुवृत्त्या च न नाधिक्यव्यवच्छेदः कोऽन्य न्यूनताधिका
नीति इदमेवाभिसंधायोक्तं हरदत्तेन। तो त्रीणि रूपाणीति त्रीण्येव भवन्ति त्रीणि चेत्यवकोत्सर्थः। राम
त्रीण्येवेत्यनेनाधिक्यनिरासः त्रीणि चेत्यनेनन्यूनतानिरासः योगविभागप्रसंगेऽजनमाहाजे

वाच्याकल्पस्येति ईदृक्तौ। अर्थग्रहणंपरमारभ्यातुपूर्वपक्षश्लोकवार्त्तिकावयवे ईदृशौस
प्तमीति। अत्र ईदृग्रूपायाः सप्तम्याः अभावो तस्मामानाधिकरण्यानुपपत्तेः सप्तमीग्रामितियदिका
कुसन्नायास्तती। यायाः प्रथमायावालुकिलक्षणाया। सप्तमीसहचरितयदीदृक्दृतयहावासप्त
मीज्ञाहृ। त्संसप्तम्याः सुपांसुलुगितिलुक्तदासप्तम्याःपरतोयदीदृक्दृतमित्यर्थेलुप्तायासापि
सप्तम्याप्रत्ययलक्षणेनप्रगृह्यसंज्ञासेत्स्यतीतिअर्थमपर्थग्रहणमित्यर्थः नचतन्नलुमतेतिप्र
तिषेधः। यत्तःइतिपक्षे प्रगृह्यसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्सहचरितयक्षेतुवक्ष्यमाणोगस्यकार्यभावा
नयद्यपिविशेष्यस्यस्त्रीत्वस्यासन्निधिस्तथापिकार्यकालन्यायाव्यक्तिपक्षेतस्यतस्ययथोद्दे
शपक्षेत्वाहृत्यनुत्यासनमप्रस्तावाच्छृद्दृरूपस्यविशेष्यत्वेईदृक्दृतमित्यर्थोभवतिपत्तुयद्दाकार्य
कालसंज्ञापरिभाषेतदानविशेष्यमितिभावन्यायतन्त्रसतः। अत्रहिपदाकार्यकालमितिस्वर्थय
थोद्देशपक्षेयतस्यागस्यविशेष्यत्वसंभवात्यथोद्देशपक्षेयाकार्यकालन्यायाभेदा
नुपलब्धेःस्वयमद्दृरूपस्यविशेष्यस्यनितितत्पक्षेस्वयमेवाभिधानात्सप्तम्यापरतःईदृक्दृतयारिभा

षिकं मांशाद्रूपमेव पर्यवस्यतीति न किंचिदेतत्। अत्र ईदृशौ सत्यमीत्युद्भिज्जपमगरह्यमिति विधीयते न
ञानयोर्विशेषणाविशेष्यभावे कामचारादौ दृष्टिशेष्यसप्तमीति विशेषणात्तत्र सप्तमीतत्पुरुषे दृष्टित्व
मेदे नान्यस्यासंभवात् सप्तमी सहचरितत्वसत्वमस्यापरतो वा ईदृ तन्मितसंशौ सत्यमस्याउपलक्षणात
याविशेषणतयाभिविभक्तार्थान्वयाभावादौ दृष्टं तस्य प्रथमोपस्थितत्वेन देह्युपाहिस्यसज्ञाविषेप्रत
यथुहणापरिभाषासतिषेधात् सप्तम्यन्तविशेषणादिविशिष्टस्य संज्ञित्वबाधे च प्राप्त्या स्ख्विर्यो भवति वा
ज्ञपेयस्य च तुरह्निरित्यत्र वागायतरयामंयेन सविशेषणो विधिरिति न्यायेन न च विशेष्ये बाधात्सप्त
म्यन्तज्ञायाः सप्तमीरूपविशेषणे पर्यवसानात् सप्तम्या एव संज्ञा स्यात् न च प्राथम्यस्योद्देश्यानि
यामकस्येदृत्तशब्दस्य त्वात्र सैव संज्ञित्वमुचितं न तु चरमस्येति न ज्ञघन्यायाः सप्तम्या इति वाच्यं के
वलस्येदृत्तात्रस्योद्देश्यत्वे सत्यम्याऽनन्वयापत्त्या सप्तमीविशेषणादिविशिष्टस्यैतदाख्यानत्वे पर्ये
यरीत्या विशेषणमात्रे पर्यवस्यति न च चरमात्वेन जघन्यत्वं चरमायाश्च पिप्रसयतेन प्राधान्यात
कृतिप्रत्ययोः प्रत्ययार्थसहकृतत्त्वोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येन प्रधानार्थबोधकत्वेन प्रोपप्यस्य आ तम

धास्तंगुणी भूतार्थबोधकत्वेन प्रवृत्तेर्गुणत्वं इदमेवाभिप्रेत्य ईदूदेद्द्विवचनमित्यत्र सवर्णग्रहणात्
द्विवचनमेव संज्ञि न तु प्रथमोपस्थितमीदूदेत् इति भाष्यादौ सिद्धांतितं। किंच प्रथमांतं न संज्ञिनि
यामकं। न परस्तत्कालस्य अश्वादिरिं स्येना मणु इति। घ्राध्येधातुकैरो इत्यादौ अभिचारात्। किं च प्रा
यत्वे सामान्यविषयसंज्ञा संज्ञिनियामकं तत्सप्तमी प्रगृह्यसंज्ञयोरप्यस्तीति न किंचिदेतत्। ननु सप्तम्याः
संज्ञित्वे ईदूत् इत्यस्यानर्थक्यापत्तिः ईदूतौ शेषस्याभेदे नान्वयस्य बाधितत्वात्। न च विशेष
णोन्तत्वे तदन्तविधिः सप्तम्याः विशेष्यत्वे ईदूदन्तासप्तमीत्यस्यार्थस्य बाधितत्वात्। संज्ञाविधौ तदन्त
प्रतिषेधादीदूदन्तसप्तम्यन्तमित्यस्यार्थस्याभावाद्योगविशेषस्य संनिधानाभावाच्च न तदन्तविधिः।
कथं तर्हि अन्वयः ईदूतौ इति द्वितीयातृतीयार्थे सप्तम्या तन्तुष्याच ईदूत्सहचरितासप्तमीत्त तदन्तविधि
त्वे वा ईदूदन्तसहचरिता वा सप्तमीति मदाईदूत्सप्तमीत्यभेदेनान्वयः न च तदन्तत्वे नशाब्दस्याभावात्
स्याः संज्ञित्वे विवफलाभाव इति वाच्यं अस्मिन्पक्षे सरसी इत्यत्रैव यस्मात् तु गौरी अधिश्रितः इत्या
दावितिफलसत्वात्। एतेन यत्र सप्तम्या एव संज्ञित्वाहित्यादिप्राचोक्तं न तद्सत्। ईदूत् इत्यस्यान

र्थक्यापत्तेः प्रथमपक्षे तस्मात् स्थोऽद्रूपत्वेनं भवति द्वितीयपक्षे तायाः सप्तम्यास्तद्योगात्तस्याः संज्ञि
नी त्वेवफलाभावादिति भाष्यपरास्ते वेदितव्याः । ननु प्रत्ययस्य लोपेन लुप्तायां तत्सप्तम्याः स्थानस्था
मेवं यत्र सप्तमीनिमित्तमन्यस्य कार्यं विधीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणं स्यादिति इहतु न तत्र प्रतिगोरीत्यत्र
धिष्ठितस्यच तत्स्यास्तत्सप्तम्या लुप्तत्वात् अर्थग्रहणात्तु सति न प्रत्ययलक्षणं विधानेन संज्ञा विरह
र्थनिबंधनेति सप्तमीलोपे क्विवर्थे क्विवत्तमिव तदेतदर्थे वर्त्तत इति संज्ञा सिद्धा तिन्नेति मासिमासि
धायाहत्लुप्ते प्रत्ययग्रहणादिति न च तत्र सप्तम्यालोपः किं तु तस्याः स्थाने पूर्वसवर्णो नतो
क्तः सवर्णदीर्घत्वे तस्यादिवद्भावात्सप्तमीत्वे हन्तो नत्वग्रहणादयमेव सप्तमीत्यर्थग्रहणमनर्थकमिति
ज्ञापयते । एवं भवति । यद्यपि सप्तम्येकवचने सप्तसतिवा पर्वसवर्णो गौरीत्यत्र न विशेषस्तथापि
सप्तमीत्वमन्यस्य कार्यं तेन विशेष्य इत्याहः दूषयति । आडाप् भाव इति । ननु वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वाद्
काद्देशे कृते भयत [illegible] इति चेत् । न परत्वादाद्रार्योदागवली
यह इति वचनादेकादेशं बाधित्वा आडामौ स्यातां मनोलुगौ वेद्यस्मात् सप्तम्यादर्थग्रहणाव [illegible] हृदा

राम

नीसंज्ञा। विधावपिवचनसामर्थ्यात्तदंतविधिर्भविष्यतीत्याह। एवंतर्हीति। यतः सर्वं खलु काभु
वितक्रमितितनक्वापिसप्तमीविधत्तेऽत्रवीतिचेदूत्तौ सप्तमीतीति संज्ञावचननैरर्थक्यात्तत्सप्त
तमीद्वदंतमित्यर्थः परिगृह्यतइत्यर्थः। यौष्मस्तत्सर्वत्रैव सप्तमी लुप्यतइतिवचनसामर्थ्यात्सप्त
मीत्वाद्वेन सप्तमीसत्वरितस्यग्रहणानुस्यकल्पना संभवेगौणाकल्पनागृह्यत इत्याश्रय
णात्तसिध्यतीतिभावइत्याह। अत्र सप्तमीसहचरितस्य ग्रहयोकयोगौणाकल्पनताईदूतौसप्त
मीभिसामानाधिकरण्याभावमात्रे गौरापतिचेत्तर्हि गौरश्चपुरुषोऽहस्तीत्यत्रापिगौणार्थतास्या
त्तनचमु। स्मासेभवे गौणाकल्पनागौरश्वइत्यत्रनततथेतितर्हि सप्तमीत्वाद्वस्यापिमुख्यार्थसंभ
वात्कथं गौणाकल्पनास्याहवर्याथकत्वेनेतिचेत्ना साहचर्येण सप्तमीत्वाद्वस्यार्थः किं तुग
उत्तरलुप्तसप्ततीयायाः नवातृतीयायाः साहचर्येनचान्ति। किंतुलक्षणातिक्रमेच्छिमत्तौलक्षणा
भावात् भावेवाक्यत्मयानुज्ञासत्त्ववैयर्थ्यं स्यान्नाक्रमव्यत्ययानुज्ञासूत्रतत्राप्तिप्रतिपाद
नपरंकिंतुलाक्षणिकार्थप्रतिपादनपरंत्वा। ज्ञाणिकानामचतुर्ज्ञासत्त्वविनयत्वाभावात्तत्त

घात्वेवांगगायां घोषइत्साहिला कृणि कार्यमनुज्ञासनंप्रणीयेत त्रप्रणायने तु तद्यैबोधो नस्यात्। किंच डत्तरत्ती यायाः प्रथमायावाली हिणिकात्वेपि सप्तमीग्रहस्य किमायाति नाहे सप्तमीत्रा हेन सुचरितत्व मुच्यते किंतु तड्त्तरत्तीयायाप्रथमयावानिहुत्रा कपाल त्तरणायावेसप्तदेत्त्रा। इदानीमर्थग्रहणाकार्त्रप्रमि साह। यत्रदीर्घ त्वमिति सरसीग्रायानमिति। सरप्रतिपदिकाड्स्मलप्तमसप्तम्येकवचनस्ययादुयान्नीकाराणा मुपसरस्थान मितिदीर्घो द्वितोहृतेसंभवतिई दूत्सप्तमीतत्रएव नचरितार्थपान्त्रैवस्यान्त सोमेमोणोरी त्यादौ नात्र सामानाधिकरणपवचनस्याव काशः यतः क्वचिद्ग्रविशेषेदीर्घोत्तः सरसीत्रादुप्रयोगः सं भारूमतेननतष्वसरसीत्राद्योपिलुप्तसप्तमीकरवेतिवचना त्तद्तविधिरिति नार्थो गृहणोमेसाहान त्रापिसरसीयदीति। यदिराद्दोन संज्ञयार्थः निराकर्त्तं सत्राध्यायोगात किं। चप्रसिद्धिद्ये सदेह प्रतिपादनपरः त्राप्रत्रा णिचितप्रमाणास्युरितियथा। ज्ञापकंस्यादिति प्रत्ययलक्षणभावस्येकिरोषः। तद्यमर्थः इह देहि त्यत्रपक्ष पघुष्टयमुक्तो नत्रतद्तत्वे इत्यनुनततीयचतुर्थपक्षयोर्ग्रहणातत्रज्ञापकंस्यात् इहमण हम्प्रकरणेप्रत्ययलक्षणेनेतियदिस्यात् एवंत्तेन न्यायेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेतदन्तवि घेराश्रय राम

णावत्तु सायामपि सत्यं प्रत्ययलक्षणेन सत्यम्यंतामिति संज्ञा भविष्यति किमर्थं ग्रहणेन। तत्क्रिय
माणांप्रत्ययलक्षणाभावं सूचयति। कुमार्यगारमिति। इदमुपलक्षणं उक्तलाक्षामित्यस्यापि संज्ञावि
धौ तदंतविधेरभावादेव तदंतपक्षस्तत्र नैव स्थित इत्यस्य ज्ञापकमेतदिति तत्त्वम् आह। माबेति। वाच्य इति। न
घातिरिति। अत्र संज्ञायामिति समासे कृते रूपमिति सत्सम्यालोपे पीकारांतत्व सहचरितप्रत्ययलक्षणेन वा
तत्परं पूर्वपदमिति प्रगृह्यत्वे स्यात्तन्माभूदित्यर्थः पदे प्रयुक्ते न तु वाक्ये अत इत्यादौ लुसायामपि सप्तम्या
पूर्वपदान्तरर्थमतीतिरस्तीति तद्वस्य मर्थ ग्रहणाविव्यर्थ्यमिति शंकते। अर्थेति। जहत्स्वार्थाहि वृत्तिरिति
।कथमत्र विग्रहः। जहाति स्वमर्थं यस्मात् सा न तथोक्ते ति चेत् न। तिङ्। तेन समासानुपपत्तेः। अथ जहत्
स्वमर्थं यस्याः सेति विग्रहे क्षिकरणाभावसमासानुपपत्तेः एवं तर्हि जहातीति जहत् जहत्स्वम् अस्मात् जहत्स्वः
जहत्त्वः अर्थो यस्याः सा जहत्स्वार्था। अत्र स्वशब्देन पदमुच्यते तथा च स्वस्यार्थः स्वार्थः स्व स्वकीय पदं जहत्
स्वार्था। स्वार्थमेव जहत् यस्याः सा न तथेत्यर्थः। अत्र सर्वनामसंख्ययोरिति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातप्रस
गः। अत्र लक्षणाहेतो रीत्याहित ज्ञापकवलादनित्य पूर्वनिपातप्रकरणमिति तद्भावस्त्वहि सप्तमीवि

चोपयोग इति सामान्यज्ञापकाद्वैप्यधिकरणेपप्यस्तु समासः इति प्रतिवेदितिचेन्न। नापूर्वज्ञापकाश्रयणो
लाघवमित्यपरपक्षः स्वीक्रियते अस्मात्तुः स्वेः स्वीयो र्थो यस्मात्तानि स्वार्थानि जहतीति स्वार्थानि संनिधानात्स्वा
र्थमेवयस्मात्तात्तज्जहत्स्वार्थेति विग्रह इतिचेन्न। जहत्स्वार्थाद्वृत्तिरितिपक्षे समासस्यैवार्थवत्त्वं प्रथं पदेन्तरपद
यो स्त्ववर्णासानर्थक्यमिति मतस्यात्र नास्ति। अपरः। यच्चोक्तं प्रागिर्महतीपद स्यपदेस्वराणां पदान्तर्थक्य
मितितन्नतीतिविरोधात्संधानार्थवत्वाच्चैमत्रवार्थवच्च स्य साधितत्वात्स्त्ववर्णेनैकमाष्यकारणामसमन्त
त्वाच्चोपिरूराणयमितिवद्दृष्टितत्र। किंच नैपदानामानर्थक्येप्रतीतिविरोधः उत्तपदेस्वराणां नामानार्थ
क्ये। अयोधम्मेकपदानामानर्थक्येप्यखंडस्यवाक्यस्यतावद्वार्थेशक्तत्वात्। नहि राज्ञः पुरुषइतिवा
क्यानि राजपुरुषयदानितान्येवराजपुरुषइतिवृत्तिर्निविष्टानि किंतु तच्छायानुकारीण्यपनामेवेति। तत
एव प्रतीतिः यथा नीलपीतादीनामन्यत्रावलोकितानां भागसादृश्यमात्रेणानीलादिघटितमिदं चि
त्ररूपमिखंडे पितस्मिन्प्रतीतिर्भवति भवत्येवमखंडेवस्तुनो वाक्ये राजादिपदानामन्यत्रदर्शनात्र द्वृत्ति
तत्त्वभ्रमएवेति समासस्यवाक्यस्य तत्र शक्ततेति तत्र राजादिपदानां शक्तेरन्यत्रावधारितत्वात्र ह्युति एम

समासवाक्येपिवाक्यार्थस्यपदशक्तिकल्पनयैवावगंतुंशक्यत्वात्किमितिसमासवाक्येशक्तिः कल्प
ते। यथोक्तं। प्राधान्यादभिधानत्वात्तात्पर्यापगमादपि। पदानामेवसाशक्तिर्वरमभ्युपगम्यतामिति
चेत्। न समर्थितेपिशक्त्येकपदैः स्वार्थैर्वाक्यार्थावगतिः कथंस्यात्। नचाकांक्षादिसाचिव्यात्तत्प्रतीतिरु
क्ता। यतः समुदायार्थशक्तिविरहिणांपदानामाकांक्षादिसहकारिलाभेप्याचेतःप्राप्तेकांतदुर्लभमक
त्वने सहकारिप्रभवधानाच्छालिबीजमपिवृक्षांकुरंजनयेत्। यदाप्येवाकांक्षादिसचिवतयातद्रूपा
यातदोषमाधातुमलमित्यपिननिर्मलतत्त्वप्रत्येकलक्षणाकल्पनेत्वेकस्यैवलक्षणायावाक्यार्थगम
कतासंभवात्पदांतरानर्थक्यप्रसंगात्। पदांतरानुग्रहेणैवपदेलक्षणालिंगनसमर्थमित्यपितत्सम
र्थवचः। उभयत्रलक्षणाकल्पनेराजसंबंधीपुरुषः पुरुषसंबंधीराजेतिप्रतीतिरियमप्रसंगात्। अथराहः
पुरुषस्त्वत्रराजन्मतुयाज्ञिकः संबंधः षष्ठ्यापस्थापितस्तस्यचसाक्षात्प्रयुक्तत्वात्तदाकांक्षयासमभिव्याह
तः पुरुषएवाश्रयत्वेनान्वेति। तथाचराजसंबंधीपुरुषइत्यर्थकेतस्मिन्वाक्येराजपुरुषइत्येवसमासो
विधीयतेइतिवाक्ययोरपिसमानार्थतैकरूपैवप्रतीतिः। यदिचवाक्यात्तत्प्रतीतिद्वयंस्यात्तदातत्समा

मार्थकवृत्तितोपिप्रतीतिद्वयेऽस्मादितिचेत्तर्हि एकत्रैवसामस्त्यलाघवात्। एकत्रैवलक्षणाकल्पनेनतुकस्मि
न्नाकल्पेतिनियामकाभावात्पक्षद्वयस्यापिप्रसंगः। नयसमुदायरवलक्षणात्र सिद्धेर्याविना भेदप्रतीति
रूपायास्तस्याश्रवाचकेवाक्ये संभवात्। नचवाक्ये यथार्थबोधस्य सवैधोपस्थापिका नैवसमासेऽस्तीति
तदुपस्थितये तात्पर्यतियोग्युपस्थापकेराजपदएवसामकल्पता प्राथम्यात्ततश्च घस्येववाक्यबघ्राप
स्थिते हि त्रिवाक्ययोः समानार्थत्वाद्यनन्तु नखलु योग्युपस्थापकपुरुषपदइति नियामकसत्त्वालाक्षवस्था
तथापि गृहीततत्पुरुषे पूर्वपदेवरुभीहावुत्तरपदे देवदेवतुभयपदे स्त्यक्षवस्थातद्वयस्थेक अक्षवचितपूर्वप
देवरुभीहावुत्तरपदेदेवतुभयपदस्त्यक्षवस्थातद्वयस्थेकअक्षयक्षचितपूर्वपदएवक्षचिदुत्तरपदएवेत्येषे
वक्षवस्थेतिहंत लुप्ताविभक्तिरेवार्थबोधिकास्तु अलम् लक्षणयेति चेत्तत्राकाङ्क्षारूपोपस्थितिसमर्थलक्षणे
तिवाचकपदमपि नात्रिरेवास्तां किं लक्षणयेति चेत्तन्नान्यलभ्यत्वात्त्वाद्वार्थस्यलाघवात्। लक्षणा
येवोपपत्तौ द्वात्रिंशकल्पनेगौरवात्। यद्येवपकजादिपदानामपिपदशक्तिर्नस्यात्तत्रापिलक्षणा
यैवपदत्वप्रकारकबोधसंभवात्। अथसमुदायार्थबोधमंतरेणविनाचान्वयानुपपत्तिम टतिस्वार्थोप एव

स्थितेर्नियतोपस्थितिस्वरूपशक्तिसाध्येतिशक्तिरेवोचितेति। तदेतदन्यत्रापितुल्यं। किंच बहुव्रीहिपदसमु
दायोत्पत्त्यानुपपत्त्यायोगरूढ एव अन्यपदार्थेष्विह संकेताभावात्। अनेकमन्यपदार्थे इति समरसा स्वलक्ष
णापरत्वे नीलघटादीर्घगंगाद्याबाधो बहुव्रीहिष्वत्रापि बहुव्रीह्यापन्नैकमत्यया घापत्तेः। किंच यद्यपि स्वल
क्षणायां चित्रगुणगवादिस्वामीति योगार्थानुभवो न स्यात् स्याच्च पंकजादिपदानामपि यथैव लक्षणायोगा
र्थानुभावानुरोधेन शक्तिकल्पनानुपपन्ना यदि वा अन्यपदार्थेन शाक्यः स्यात् तदा पदान्तरसमभिव्याहारं
विनैव प्रतीयेत तल्लक्षणायास्तन्नियतत्वात्। अपि च बहुव्रीहिस्थपदसमुदायस्यान्यपदार्थ एव ता
त्पर्यं तत्र तात्पर्यमेव तच्छक्तिनियमः। न च यद्वयोर्लक्षणा तत्रैव। अन्यत्रापि तयोर्लक्षणासत्वात्। अथ स
मुदितयोस्तत्रैवेति चेन्न समुदितयोः शक्त्यभावात्। अथ प्रत्येकशक्तिसमुदितलक्षणमिति चेन्नहि घटपदे
पि शक्तिर्न स्यात् घटाकारावेवल लक्षणायाघटबोधयत इत्येकाक्षरमेव शक्तं नानेकाक्षरं किमपि शक्तं पदं
स्यादिति। यद्येवमपि घटं कुर्विन्मादिवन्निरूढलक्षणा बहुव्रीहिस्थपदे स्वीकुर्यत इति तदेतच्छक्तितो
नातीव भिद्यत इति परिभाषामात्रमिति नयत्नार्हं। एवं हि त्रिमात्रेणाक्तौ सिद्धे योयत्रयाहक्षोविशेष

णाविशेष्यभावापन्नोविशिष्टोऽखंडोऽर्थःप्रतीयतेतत्रहि त्रिशाक्यप्रवचनचारखंडत्वविशेषणविशेष्यभावापन्नत्वं
विशिष्टत्वं चेतिविरुद्धं यतोवाक्यात्मत्वेकपदैःप्रत्येकपदार्थोपस्थितावाकांक्षादिसमभिव्याहाराद्विशेषणविशे
ष्यभावापन्नोविशिष्टोऽर्थःप्रतीयते नैवं हि नीलमत्र हि पदार्थविषयाता हि त्वेनोऽर्थः प्रतीयते। यथाघटादिपदाद्घटत्वादि
विशिष्टोऽर्थः पदार्थविषयाप्रतीयमानोऽखंडः पदार्थोऽखंडश्च मस्वावाचकमित्युच्यते हि तावपि तदर्थेवाऽखंडार्थोपमस्य
ऽस्यैव वाचकत्वं वाक्ये तु न तथा तत्र वाक्यार्थविषयाता हि न स्वार्थस्य प्रतीयमानत्वात्। अयमेवाखंडत्वसखंड
त्वविवेको यदेकत्र पदार्थविषयायाऽपरत्राकांक्षादिकमपेक्षत इति। अत एव हि तावेवार्थीभावः सामर्थ्यमिति घटा
घोषस्तत्र हि सर्वपदार्थान्तरपदार्थविवेकाभावात्सामस्त्येकार्थविभागापन्नो न ज्ञायते कियद्दकं कास्मिन्नव
कारो कियन्मात्रं कस्मिन्नवकाशो क्षीरोदकवदालोलीभावमापन्नोऽर्थः प्रतीयते। पुनश्चैतत्। कथमन्यथात्र
पुरुषराज्ञः पुरुषइतिवत्। राजपुरुषश्चेत्यत्रापि विशेषणयोगोनस्यात्। राज्ञः शोभनः पुरुष इतिवद्राजपुरु
षः शोभन इत्यत्रापि शोभनादिनान्वयविधानं न स्यात्। अतएव पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति सकलतां
त्रिकसिद्धान्तः संगच्छते वाक्ये च व्यपेक्षासामर्थ्यविधायकाकांक्षापेक्षाऽऽकांक्षादि सहकारित्वमिति यावन्

वर्ण इति वाक्ययोश्च भेदो भावाख्यस्तु बलो पदस्याद्दितासमर्थ स्तत्र प्रतिपादयिष्यते ते नैतावता वाक्यवद्
न्नीषरा विशेषण भावापन्नस्य स्वहन्त्वार्थस्य प्रतीतौ कथं जहत्स्वार्थत्वमुच्यते। न खलु सो जहदपि स्वार्थम
त्यंतं जहाति किंतु यः परार्थविरोधी स्वार्थस्तं जहाति। वाक्ये राजपुरुषमनेन पदेन राज्ञार्थो ध्वनि यतः संबंधश्च येह
योः तत्संबंधी विशेषणाभावमापन्नो भिधीयते। तथा राजपुरुषः इति वाक्ये भेदाभिधानात् स्वसंबंधस्य प्रतिपादयि
षितेत्वाद्विना विभक्त्या तस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् विभक्तिकापि विशेषणत्वप्रतीयते। तथा च प्रधा
न मति यतयोर्वा पर्यंसंख्या विशेषयुक्तः स्वार्थसमर्पकत्वभेदविधुतसंबंधाति धायि विभक्ति मत्वा द्यक्ता
भिधानं पदांतरार्थसंभिन्नस्वार्थाभवने योग्यविशेषणासंबंध प्रतिपत्तौ सामर्थ्याविघातः सा हि परार्थ
विरोध्यर्थजहत्त्वे न तु सर्वात्मना स्वार्थत्यागः परोपकाराय तस्योपादानात्। सर्वथा च स्वार्थं त्यागे परोपकार
स पदं नाहत्युपादानमेव स्याद्योग्यताभावात्तस्य स्यात्तथा तो भाष्यकृता यथा तक्षा राज्ञकर्मणि प्रवर्तमानः
स्वं स्वं कर्म जहाति न तु हिक्कितहसितकण्डूयितानि च तथायमर्थः परार्थविरोधाविशेषणतास्तत्र वस्य च
वृत्तौ परार्थविरोध्यर्थत्यागप्रपञ्चितव्यः। कथमिति चेत्। उपसर्जनपदं प्रधानार्थाभिधायित्वस्य च

विशेषणापेक्षायां प्राधान्यमिति कथमेकस्यैकदा प्राधान्यमेकार्थीभावश्च स्यात् किंच उपसर्जनीभूत
स्वार्थप्रतिपादकत्वान्निराकांक्षत्वाद् अयोग्यत्वाच्च विशेषणसंबन्धश्च न भवति। अपि च वाक्ये पदार्थानां
भिन्नत्वाद् इह निर्वचने समुच्चयद्योतनाय चशब्दः प्रयुज्यते इह तु तौ समस्त एव लक्षणौ कार्यप्राङ्भीवाद् इह स
निवर्त्तनाद् द्योत्यार्थाभावाद् द्योतकस्यापि चशब्दस्य निवृत्तिः। अथवा वाच्यत्वे यावत् तत्र विशेषावगतिर्भव
ति तथा राजन्याहः स्वार्थनिमित्तं पुरुषार्थे विशेषमाधाय स्वार्थं जहाति न वर्त्ता वर्त्ता तन्निमित्तं विशेषं वद
श्रेणि निवर्तते पुरुषे यथा अग्निसंयोगजनितया कनकरूपादिनिवृत्तेपि अग्निसंयोगे निवृत्तेपि न भवति। यथा
चंपकपुटे मल्लिकापुष्पादीयुपयाप्ततिः कीर्णा इव पिक्त मनसु आमोदान्वयाद् विशेषावगतिस्तथा उ
त्रैवापि सद्भावयवान्वयाद्विशेषावगतिः। तदेवं समासवाक्यमखण्डं निर्णयमखण्डार्थप्रतिपादकमिति
सिद्धं स्याद् एतान्नु वाक्यवसायात् पदानामवयवत्वभ्रम इति सन्निरूपितं प्रागेवेति इह तु पदानामानर्थक्यं
तच्च प्रतीतिविरोधस्ताद् अर्थत एव वाक्यात् वारितुमुपपादितं मुधा ... प्रकृत्याद्यन्वयाद्वा तु कल्पितपदा
वयवविभागकल्पात्मिकस्तनु वर्णलोपादिकं सम्पद्यत इति। एतेनानु ... पदार्थस्यापि विशेषणावि राम

ज्ञेयस्वरूपस्य तदागमस्यायातु गृहीतेन मानस्य प्रत्यक्षेणाप्रतीतेस्तस्याश्च बाधाभावान्न पदानां स्वज्ञा
त्तिगोचरमर्थं प्रतिज्ञाप्य त्वयुक्तमिति चेत्सत्यमेवं यद्यबोधकत्वं लक्षणं ज्ञापकत्वमुच्येत । किं तर्हि स्वार्थ
स्य विशिष्टस्य कार्यान्वयितया वक्ति पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यरूपयोस्तन्निर्देशात्तु पायतयैवोप
स्थीरात्तयां कार्यान्वयरहितयोरपि पदार्थयोरभिधानात्तथा च नोक्तदोषावकाश इति भावः । स्तु पपाद
वं न दृष्टिगतार्थेन हि तात्त्विकान्विताभिधानपदानि अपि तु साहचर्यादेव तानि विशिष्टस्य स्वार्थस्य चपल
र्थविषयोपस्थितेरिति प्रागुक्तत्वात्पदार्थयोरित्यादिप्रयासेन पदानामर्थवत्त्वोपपादनमपि किं चित्क
रमेव सकलमति निर्बंधेन । द्वितीये पि तत्प्रतीतिविशेषस्तत्राऽपि घटादिपदात्समुदायादेव तदर्थप्रतीतिसं
भवान्न हि तत्र प्रत्येकवर्णानां वाचकत्वं एकैकेनैवार्थप्रतीतावन्येषां वैयर्थ्यापत्तेः । किंतु समुदितस्यैव त
था च समुदायस्य वाचकत्वं तदेयोमप्यस्याङ्गीकारो न च तत्र वार्त्तिकभाष्यकारास्सम्मतिः । अनर्थकास्तु प्र
तिवर्णमर्थानुपलब्धेः वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनादित्यादिनाऽनर्थकत्वं भाष्यए
वोपपादितान्न तत्संघातार्थवत्त्वाच्च तस्यार्थवत्त्वस्य भाष्यस्यैवोक्तत्वादिति वाच्यं तत्रैवोक्तनुमयमि

३१

समानमीहमानानामपि त्यादिना स्वभा

वं वर्णोष्ट्रक्तमर्थवंतोऽनर्थकाइति किमत्र सामर्थ्यं उभयथापि स्याहेतुरेको संघातान्तरवर्तिनो वि

यवपादमपीति धातुप्रत्ययादिष्वेकवर्णोऽर्थवत्त्वमतोऽन्ये संघातप्रविष्टाः संघातार्थवत्त्वा (द्वे)ति ए

एवंजातीयकानि ह्यर्थान्तरेषु वर्तन्ते त्यादिनाऽनर्थकास्तु त्यात्रेदमपरिहृत संघातार्थवत्त्वात् इति

तस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञायाः परिहारत्वेऽतोऽस्तु दृष्टान्तेऽपि दकस ज्ञायातु करोगरप्यागढ हांतेलोन

कांतिकात्वमेतस्माऽन्तेनोरितिकंठतरवोगामाद्धे। एवं च सूत्रवार्तिकभाष्यकाराणामसम्मतत्वाच्चेति

लिखनमस्मिन्भाष्यानालोचनमूलमित्यालोच्यमः। समुदायार्थ इति। उपसर्जनपदं स्वार्थमभि

धायनतावत्येव पर्यवस्यति किंतु तत्समस्तपदे प्रधानेऽर्थे तत्त्वार्थग्रहणसामर्थ्याधानम्यां वाक्ये स्यत

स्यैतेनापि धीयते। राजपुरुषोऽन्यमतः केवलोऽसमस्त पुरुषपदस्यैव यह राजविशिष्टमभिधत्ते समस्ते न भविष्य

ति सोऽप्रत्ययो रीत्याऽधिष्ठितरत्वाद्वौलुक्षिप्रकृत्यैव स्वार्थे राजादन्यो धीमिधीयते। समासेनुनतथा

पदार्थान्तररूषितत्वेन यास्मदकवाक्यवेत्त्वमवाक्यत्वाद्विति तत्तोभेदः। यन्नुलुकैव स्वार्थे राजाद्यभि राम

धानादिति भाष्ये वस्तन्यान्नहिलुकः समस्यमर्थाभिधाने सामर्थ्यमस्तीति स्यात्रादृत्वेन तदर्थो बोधक

त्वान्न चतुर्थप्रत्ययस्य वार्थप्रत्यायकइति वाच्यं लुकैव संतते रागार्थाभिधानादित्यभिधानविरोधात
घात्ते वा लोपादीनामपि सामर्थ्यं वा लम्बनाया किं वा हि लुलुप्ते सुप्रकृतिरेव प्रत्ययार्थबोधिकेति वै
याकरणानां घटाघोषोपार्थकः स्यात्। किंच मनुष्यो पादाः प्रकृतिरेव तथा पुरोगमुख्यादयः पुंस्त्रियु
लिंगास्तु तद्वतीत्यभिधानात्। अय चार्थोऽस्य रागाधिकरणे वार्त्तिके चात्र सर्वत्र नेह यत्यते। नत्ता
तास मुद्रायार्थ इति प्रतीकमाश्रयन्नयमाशयः। विशिष्टस्य च हत्सर्थस्य विशेषणविशेष्ययोः
कार्यान्वयस्याभावेन तद्योगादिविशिष्टविधेरिव विशेषणरागविधानेन ततोऽवद्रूपनीलमुत्पलमान
येत्याद्यविवक्षुका वा स समाकारयेत्सत्रापि तयोः सौगीकार्योऽन्यथा प्रतीतिविरोधः स्यात्तत्र विप
हे विशेषणादि स्वप्रधानयरस्परविरये समेव कार्येणान्वेति पश्चाद्दत्तरो कहायनीन्यायेन तपद
स्येरासंवध्यते। हन्तैतानु विशिष्टेऽन्तर्गतमिति तत्कार्यान्वयानुपपत्त्यैव कार्यान्वितमित्यत्राजहत्वं
तत्सद्योर्यं घण्यक्तिं तत्वाया द्दितप्रश्न हसज्जाल हृगारूढो वोन स्याद्दीदूदतयोरन्य सस्पृहए
वसन्तस्य स्पर्धेतन्निर्नमुस्वरविहेन्तोः। तदुक्तं भगवतान केवल सत्यस्पर्ध इति वर्णयाव भवच्च नवद

चिंतते। द्वन्द्वार्थस्य विशिष्टस्य कार्यान्वये वर्त्तिपदार्थयो विशेषणविशेष्यरूपयोस्तत्तिरोधानादुपायत
ये वोपसर्जनाकांक्षान्वयरहितयोरपि पदाभ्यामभिधानादिति जहत्स्वमत्र तु विशिष्टस्य कार्यान्व
यानुपपत्या तयोरपि कार्यान्वये अजहत्स्वमिति विवेकः। तत्र जहत्स्वपक्षे विशेषणमात्रस्य कार्या
न्वयराहित्ये प्रतीभयोरपि वा। आघेराः कः उत्तमानये तत्र विशिष्टस्यानयनक्रियान्वये पि तु शद
स्यानयनानन्वयात् जहत्स्वार्थता स्यात् षष्ठ्यन्तयोपस्थितस्य सत्कर्मकानयनक्रियान्वयायोग्य
त्वात्। तस्य गौ धवलः इत्यादौ विशेष्यवाचिविशेषण एव क्रियान्वयात् इति मानयत्लवकर्णमानयेत्या
दौ विशेषणस्यापि कार्यान्वयाङ्गीकारेन तत्र वर्त्तिपदार्थानां विशेषणविशेष्यत्वमिति सैषेयो बतास्वीया
रात् कार्यान्वयितयानयोः अति स यो मनु नाम्निलक्ष्णानुपायतयापीति वदनं हि विशेषणविशेष्यभावितिरि
तस्य वक्रियान्वये स्यात् यमाराणखर्गौ धवलः इत्यादौ विशेष्यवाचकन्वयो विशेषणेवाक्रियानन्वये तदति
रक्त एव धंसान्वयः प्रतीयते तत् इति मानये त्सत्र इषुरूपयोः क्रियानन्वये पक्षे चिह्नित्वाद्द्विशेषमानो यत्र
रक्त एव धंसान्वयः प्रतीयते। इदं मानये तत्र त्रापितया स्यात्। तत्र वर्त्तिपदार्थयो विशेषणविशेष्ययोरुपस्थि
ती स्यात्। लवकर्णमानये त्यत्रापितथा स्यात्।

एम

स्या विशिष्टनिर्देशो सामान्यकार्यान्वयद्वारा प्यावर्त्तिपदार्थानुभवजनितसंस्कारजन्यविशेषे शाविशे

षस्मरणात् विशिष्ट एव कार्यान्वयस्तेन नयस्य कस्यचिदानयनेन हानिरित्वमिति चेन्न स्मरणाद्

विशिष्टस्य कार्यान्वये स्वरूपाप्रमाणेवलान्नयोरपि कार्यान्वयः स्वीकृत एवेति विशेषणविशेष्य

यो कार्यान्वयप्रतिपादनमविचारितरमणीयं किंच अव्ययमन्वये च स्वयं वान्वयस्यावगमकत्वा

न्ययान्वये कपालानामिवानयनेन च यानवयवमजमम खंडेनित्यं वाक्यमखंडं स्ववाक्यार्थः पदानि

तु वाक्यस्यादृष्टपायभूतानि पदार्थास्त्ववाक्यार्थे सद्रूपावसायात्मतीयते तेन न सामर्थ्यस्यास्मादेवि

शिष्टस्य चाखंडस्य निर्देशो प्रतिपत्त्युपायभावं कल्पितानामुपपत्तिस्तयोर्विशेषणविशेष्यभावोरूप्या

यत्तयासादृश्यान्वयसाध्यं च कल्पितोपायत्वमिति व्यावहारिकस्य भवात् यथा रेखानुरागस्य सत्यानुर

गप्रतिपत्त्युपायत्वेनैवोपयोगो न तु सत्यानुरागस्य कार्यान्वयपदद्वारा रेखानुरागस्यापि कार्यान्व

यः तस्य काल्पनिकत्वेनासत्यत्वात् एवं च वाक्यघटकेति सत्यमुदायात्मवाविशिष्टपदप्रतीतिर्जा

यते तत्र च पदप्रतिपत्त्युपायत्वाकल्पितान्यायतः काल्पनिकविशेषणविशेष्यभावोरूपस्य

तिमृष्यते किंतु विशिष्टशक्तसमुदायादेव विशिष्टार्थबोधो जन्यते यथा वा घटपदात् घटरूपविशिष्ट
घटबोधे पदाभ्यां विशेषणविशेष्यभावोपस्थितिर्नापेक्ष्यते तथाहि तावत् समुदायादेव तादृशविशि
ष्टार्थबोधः पदजन्यविशेष्यविशेषणाभावोपस्थितिं विनापि भवितुमर्हति तथैव पदानि पदजन्यपदा
र्थोपस्थितिर्वा पायत्वेनाश्रीयते। यत्र सखण्डं वाक्यं वाक्यार्थश्च सखण्डः यथा गामानयेत्यादिवाक्ये य
त्र च खण्डवाक्यपदवाऽखण्डार्थप्रतिपादकं तत्र पदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणं। यथा। यकज्जवा
क्ये घटपदे वा। वाक्यार्थे पदवचनमिति वचनादपि स्थानप्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनापि यत्र हे
त्रियत्नित्यादिषु वा। ननु भवेदेवं यत्र घटखण्डं वाक्यं स्यात् तदेव नास्ति वाक्यस्य पदसमुदायात्मकत्वेन
सखण्डत्वनियमात् वाक्यं चाखण्डं चेति व्याहतं तदभावे खण्डार्थप्रतिपादकाभावादिति चेत् अपि तु [illegible] वाक
मिति वेत्ति नैतद्वा एकवाक्यतिकः समुदायो यत्र पदार्थविषया विशिष्टमर्थं बोधयति तदेकमखण्डं
पदं वाक्यं वोच्यते। यथा घटपदमेकवाक्यतिकमखण्डमखण्डार्थप्रतिपादकं। यथा वा पकजादि समुदा
याक्यं शक्तिमत्वादखण्डवाक्यमखण्डार्थप्रतिपादकं तथाहि त्रियाक्यमपि एकवाक्यतिमत्वायाऽखण्ड राम

सुच्यते। यस्तु वाक्यपदसमुदायात्मकत्वाभावात् न हि पूर्वकपक्षिमत्तयाएकपदत्वेहन्तो सिद्धे तदन्तर्गतः पदस
मुदायोस्तीति सुच्यते वक्ष्यमाणोपदेशत्वाक्तिमतिपदान्तराप्रवेशात्तथात्वस्याप्यनपदानित्वापदार्था
ः अयं चार्थोभवतोपि संमतः कथमन्यथा विशेषणादीनां कार्यान्वयप्रतिपादनाकाल्पनिकानां तेषामस
त्त्वेन कार्यान्वयासंभवादिति भवतापि रेखागवयादिसदृष्टान्तो हेतुरुक्तः। तस्माद्दस्मदुक्तमेवजहत्स्वे
साधीयः यथा चैतत्तथोक्तमधस्तात्। अजहत्स्वपक्षेतु विशिष्टस्य कार्यान्वयानुपपत्या विशेषणादीनाम
पि कार्यान्वय इत्यनेन तत्र विशेषणविशेष्यात्मकविशिष्टपक्षेवेदमुच्यते नत्वतिरिक्तविशिष्टपक्षेपि। र
दानीमेव रेखागवयदृष्टान्तेन काल्पनिकानामसत्त्वेन कार्यानन्वयस्य स्वयमेव प्रतिपादनात्। नचान
तिरिक्तपक्ष एवेतदुच्यत इति वाच्यम् अतिरिक्तपक्षे दोषस्यतादवस्थ्यात्। नचातिरिक्तपक्षमात्रे सजहत्वमन
तिरिक्तमात्रे त्वजहत्त्वमिति वाच्यं वैपरीत्याश्रयरोपदोषतादवस्थ्यात् जातिवत्निपक्षवत् तदाविद्धि विशि
ष्ट्यत इति चेन्न तत्र लक्षणभेदस्यानानुरोधेन तथास्वीकारात् अन्यानुलक्षैक्यान्न तथास्वीकारः नचसर्वथारेखर
ण्याकरणमिति सिद्धान्तावष्टम्भेनैकत्रैभयसिद्धान्ताश्रयणमिति वाच्यं। विरोधादेकत्र भावाभावयोरेकदा

स्वीकर्तुमशक्यत्वात्। नच जातिव्यक्त्योर्भेदव्यवहितोप्यस्त्येव तत्र लुप्तेऽपि तेन तथा स्वीकारादिष्ट एव न तथा लुप्तभेदेऽपि निर्वे
ढुं शक्यइत्यलमतिनिर्बंधेन॥ यत्तु तैरेवोक्तं। नन्वेवमधुनापि व सत्यप्यास्वार्थे धिकरणमात्र एव वृत्तेः न ह्ययम
श्वादिवाचयतियेनासंसृष्टेर्थे वृत्तिः स्यात्। नैतदभिधावृत्त्यानन्तरक्षोधयति अपितु तात्पर्यवृत्त्यापरस्परार्थयोरपि
विषयीकृतत्वात् इतितद्दीव वृत्तीव स्यवीयः अजहत्स्वार्था यावापि परं वापि समभिधीयन्तामात्मवर्यर्थवस्म
तिकिंतु प्रनार्थमपीतिप्रधानार्थसंसृष्टः स्वार्थः पूर्वपदे नोच्यते नतु सत्यप्यागन्तसंसृष्टार्थः न स्यात्त्रास
त्वात्। सदृर्थस्प समत्वेपितस्पसामर्थ्याभावात् वृत्त्यन्तर्गतस्य पदस्यैवान्यसंसृष्टार्थबोधकत्वं नतु दन्तर्गतानां
प्रत्ययादीनामर्थान्तावा। तथाचोक्तं भगवतापरार्थाभिधानं हि वृत्तिरिति व्याख्याने चाभियुक्तैः परस्परस्यार्थो
भिधानं पूर्वपदेनयत्रमाहवृत्तिरित्यर्थ इति। उक्तं चैतत्क यत्तएकार्थीभाव सामर्थ्येहि वृत्तौ अपेक्षानुवाक्ये आ
कांक्षादिसहभूतत्वमितियावत्। आकांक्षादिच पदधर्मो न तु तद्वयवप्रत्ययादेर्वा कयेच संसृष्टार्थबोधक
त्वमाकांक्षादिमत्तायद्यनादवृत्तमतो वृत्त्याचाकांक्षादिरएतानापद्यानामेव संसृष्टार्थबोधकत्ववाच्यं वृत्तिवाक्य
योः समानार्थत्वनियमात् इयान्पर विश्रोधोयद्वाक्ये संसृष्टार्थबोधकानितत्र घटप्रत्ययादीनामपिद्युक्तत्वेनप राम

इत्वात्तं स्वार्थपरत्वं भविष्यतीति चेन्न तथाभूतायाः संज्ञायास्तत्राभावात् अर्थस्य च शब्दत्वाभावेन तत्पर
त्वायोगात् तत्तार्किकाद्यपि परस्वलक्षणाम् अभिदधति तथाभूत एवास्माभिः ख्यातिस्त्वीक्रियते। किंच संज्ञाया
स्तत्र न ख्यातिः समुदायान्तर्गतस्य वर्णस्य संज्ञा समुदायार्थत्वात्तत्र भावादिति प्रपंचितं प्राक्। नापि लक्षणा रूढिभक्तौ
लक्षणाभावात्। नापि तात्पर्यवृत्तिः तात्पर्याकाङ्क्षत स्यासत्त्वे सहकारित्वात्। तत्पर्यादि वृत्तिरिति न्यायात् समुदाय एव
स्वरूपस्तदर्थपर इति मन्तव्यं नचायं [illegible] दाधाघ्वदाप्। प्रयोगसमवाये दाधारूपानुकरणमिदं तत्र प्रयो
गे ये दाधारूपाः अन्यतरस्यार्थे स्थितिरूपान्तरयुक्तानां देङ् धेट् [illegible] संज्ञा प्राप्नोतीति [illegible] कर्त्तव्य
मित्याह एवा [illegible] ककारः सुसंज्ञायामिति। रूपान्तरयुक्तानामिति केयमुपरप्रतीकमाराय प्रकारेकारखनमिति
भानुदेवो वदन्। तन्न प्रयोगे ये दाधाः अन्यतरयुक्तो रूपान्तरयुक्तानामपि [illegible] युक्ता एवा निष्ठापादनं कर्तुं सुकिंतान
त्वप्रयुक्तेऽपि नह्येकारोकारवतां क्वचिदपि प्रयोगोऽस्ति। नच दाधाग्रहणे विधेयमाने स्यवन्त्वेनोक्तं ननु प्रयोगे इ
ति वा च प्रयोग एव येऽत्राकारान्ताः प्रयुज्यन्ते [illegible] विरोधिनैवाभिधानात् क्रियाकाङ्क्षायां क्रियापरम
ध्याहृत्य [illegible] कर्तव्यमिति। कथं कर्तव्यमित्यपेक्षायां प्रकारमाह दाधाग्रहणं चेति। नच [illegible] चिकरोत्वोः सा

मान्यार्थत्वाभावात्करोत्यर्थविवरीतुं वचिरयुगः इति वाच्यं। कर्तृत्वमित्यत्र क्रियासामान्यवाचित्वेन करोतिना वच्यर्थ
स्यैव लक्षणयोक्तत्वात्। नच वक्तृत्वमित्येव प्रागवाच्यं। वाक्यविचारणायाय थक्तमेव शिष्यामाप्तासिषु रिति
सूत्राद्यपि तु लक्षणाहत्तत्स्य करोतेः प्रयोगात् किं प्रयोजनमिति। उपदेशो धातुपाठेव स्थितानामावृत्तमनुकरणं
दाधात्वे संभवतीत्यर्थः। उपदेशस्य नादादेः धेटामेजन्तानां तत्कृपाणे वानुकरणानि स्वतन्त्र्याण्याद्यनुपदेश इत्यन्त
त्वा भवितीति यस्तु दास पक्षे प्रत्ययसामान्यविवक्षायां प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्यनेदे त्वा दोपदेशिकमेव तन्त्र
माश्रित्यः ऽत्वगशितीति प्रसज्य प्रतिषेधे स्वनैमित्तिके वा त्वाविकृतेते षादारादाश्च धाजो वानुकरणानामनु
कार्येणार्थवत्वा त्वात्तिप् हि कात्वात्वाद्युत्पन्नो दाच दाच दाः धाच धाच धाविति मेकेनाये कृते दाश्च धौच दाश्चार
ति देवदनिर्देशेन सर्वेषां सिद्धमिति न च धेदे कृते एकशेषः धात्वादृयोर्द्वित्वाद्दाद्रूपाणां धत्व स्यादिति मिस्तुः। तन्नावि
रूपसंख्यानामपि देव स्यनिः प्रत्यूहत्वात्। नहि सम संख्यानामिति सूत्रवार्तिक भाष्यकार हिष्टि रक्षितये नविलाप्ष
तु यदाहितस्यपत्यामोप्युक्तमेतत् किं चानेन हेतुनाद्दारूपाणां धात्वपयोस्वमत्येकं दद्यामात्रायाघते। उतयरस्परान्ता राम
घः प्रत्येकदेव सूत्र वार्तिक भाष्यकारमतेऽशेषात्। नापि द्वितीयः तत्रापि निषेधकस्त्वाद्यभावात्। नन्वनुगप

द्यधिकरणवचनेऽयं द्वन्द्व इतिवार्त्तिकमेव निषेधकमस्तीतिवाच्यं। अस्मिन्नपि पक्षे युगपदधिकरणवचनतास्त्वेवात्र
प्यक्ति।तद्याहि। राजाहस्सपक्षउर्थवचनतया धात्राहस्सवपक्षउर्थवचनतयाऽदृष्टा स्तुतेः। नचैकस्य दात्राहस्सेकेन धात्रा
वेनद्वितीयस्य द्वितीयेन युगपदधिकरणवचनत्वसम्भवेऽपि तृतीयचतुर्थयोर्दात्राह्वयोस्तृतीयचतुर्थौ धात्राह्वौ युगपद
धिकरणवचनतानिरूपकौ न स्त इति चेन्न। तृतीयचतुर्थयोर्धात्राह्वयोरभावेऽपि दात्राह्वयोरवशिष्टयोरेकस्यैक
युगपदधिकरणवचनतायाम्प्रत्यूहत्वात्। अपि चैकस्यैकेनैवार्थेन द्वाभ्यामेवेति न नियमः। किन्तु द्वाभ्यामपि द्वे स्यैके
कस्य यावन्तो द्वन्द्वावत्सहार्थो यस्य प्रकृतेऽयं युगपदधिकरणवचनतेयं त्याद्युक्तमेव सम्यक्। अन्य प्रकृते द्वे
इति विरुद्धैकाप्रवाहत्वादेकैकदेशोऽपि स्वस्य नचोक्तं युक्तं यद्वैदिकः प्रत्येकं प्रत्येकेन पदैकदेशोऽभावे उपलक्षणेन तत्रापि सरूप
त्वमेव निमित्तं तु समस्तैकत्वमपि नचानेन विरूपत्वमेवोत्तमितिवाच्यम्। असरूपत्वादिति वक्ता वेद विशेषकत्वा
यः किमित्याहृतश्चेति न विमः। ननु रूपमनुकरणे दृष्टा स्यसम्भवति यत्र प्रकृतीनामेव स्यात् विकृतीनामिति चे
न्न। कृतत्वानात्वे व्याख्या निवद्धावेन सिद्धान्तसंज्ञेति कैयटः। तवैतस्या कृणत्वाना यद्यपि स्वयं निवद्धावासि ख्यातित
थापि दोषप्रसिद्धतिहिङ्। प्रसिद्ध्यते द्वारा प्रसिद्ध्यच्छति। येऽद्य प्रसिद्धयतीति शिति तस्मादेवाकृतात्वात्तस्मा

प्रकृतीनामेव स्यान्न विकृतीनामिति चिंत्यमेतत्। यदप्युवाच हरदत्तः। अनात्वविषयेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सिद्धमिति। तस्यापि प्रशिशाधातेत्यादौ न सिध्यति। अथ तत्राप्येकदेशविकृतन्यायेन सिद्धिस्तर्हि अनात्वविषयेति पूर्वोक्तमपार्थकं। कश्चित्तु आत्वविषयेति पाठस्तत्रापि प्रणिदयते प्रणिधयतीत्यादौ नु स्यात्। अथ तत्राप्येकदेशविकृतन्यायावतारस्तर्ह्यात्वविषये इति व्यर्थं तस्मादस्मिन्पक्षे सर्वविकृतिसंग्रहार्थमेकदेशविकृतन्यायाश्रयणमेव न्याय्यमिति सर्वमवदातं। अत्र लक्षणाप्रतिपदोक्तयोरिति दृढबोधक इति च परिभाषयोरनुपस्थाने सर्वेषां स्वरूपेणानुल्लिख्य मारणाभावात् नाविप्रतिसारयतीत्यत्र प्रसंगः नहि ह्रस्वेन ह्रस्वकरणस्याभावमस्ति। कृतात्वमपि किंचिन्मात्रसाधर्म्याद्ध्रस्वकरणानविरुद्धमित्ययथागाविस्मयमाहेति कालतावादेशमपि णौ त्वावु स्यात्वभूतानामिति नन्वसन्नार्थस्य आत्मार्थस्य वा भवतेश्च हयावाच्यं तन्न संगच्छते। सन्नार्थस्याकर्मकत्वेन कर्मसंबन्धायोगात्। आत्मार्थस्य तु वुराहित्येन णिचि विभावितइति स्यात् नप मार्थत्वेप्रकारान्तरे च विवक्षितार्थासिद्धेरिति वत्तान। आत्मार्थी त्र्यवतेराद्दृष्टादेतिविकल्पितणौच आत्मार्थस्य गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तप्रत्यये क्षिती यातस्मात्वमितस्य भूताइत्यनेन साधनं कृतेति इत्यभूतइतिवन्निणन्तनाधासमासे कर्मणि वा क्तप्रत्ययेनतीराम

यांत्तस्यातस्यात्वेनोस्यस्वभूताइत्यनेन कर्तृकरणइतिसमासे आत्वेभूताः आत्वेनवा भूताः आसाः आकार

ताइतियावृत्तन्नात्वेभूतेज्ञातेयेषांते आत्वभूताइतिवहुव्रीहिरेव किंनाश्रीयतइतिचेन्न। एवंसातिग्राणाद्दा

न्यधान्नाप्रुसेह्यानस्यात्। नहितेज्ञातात्वाः नाय्यास्मिन्नर्थे प्रमाणमित्याशयात्यात्। यद्वत्रभट्टाः विशेषणा

विशेष्यभावस्यैवेवह्निकत्वादात्वभूतेपरमार्थसघेयां ग्राणग्राह्यधान्नातेतथाभूताइतिवहुव्रीहिणाविग्रहेस

म्यगर्थलाभइत्यतः तत्रभूतपदस्य निवृत्त्यर्थकत्वेप्रत्युतरेप्रसिद्धेस्तस्यार्थस्यमध्येतुपास्थितेः परमार्थसत्ता

यामप्रक्षिप्ताविलवित प्रतीतिकत्वेनच मध्यस्थत्वात्। किंच आत्वस्यपरमार्थसत्वइत्यर्थेग्राणग्राह्यधायामे

वस्यानतरोदेडूधेयंतेवायारमार्थिकाकारवत्वाभावात्। नचिदृष्टापत्तिरितिचेत्तर्हि ह्यिदर्थमिस्येवनवदेत

विज्ञातार्थमित्यपिव्रूयात्। भारद्वाजीयमतस्यप्रथरुपन्यासवैयर्थ्यापातः। एतेनान्वचाले रुराप्रतिपदोक्त

योरितिवत्समारणेभिप्रायोत्तुसंधेयइतिच भाद्दे गतार्थ। यत्त्वभानवीयकृतानावानामपि आत्वभूतत्वमस्य

वेत्सत आहनविति। भूतपदेनागन्तुकाकारवत्वस्यविवरणादित्यर्थइति व्याख्यानंतदप्यव्याख्या

नोस्त्रागन्तुकाकारवतोदेडू धेयासंस्थानस्यातग्राणग्राह्यधान्नामेवस्यात् इतिप्रपचितमनुपदमेवेति

यांतस्यातस्यात्वेनेत्यस्य भ्रमः तद्देवानुसंधेयमिति संक्षेपः। आत्मभूतानामेवेति। प्रयोगे आकारान्तानामेवेत्यर्थः अनात्मभूतानामिति। प्रयोगे अनाकारान्तानाम्। विशेष्यमिति। किमुक्तं तेऽशिष्यावसति छिद्यते तद्दृष्टमितियतो दोदेङ् घेटामशित्यस्याविहितेपिलाक्षणिकत्वान्नप्राप्नोति। नैष दोषः। गामादाग्रहणेष्व विशेषस्यात्राश्रयणात् लक्षणप्रतिपदोक्तनिरनुबंधकपरिभाषयोरनाश्रयणाद्यथा चैतन्नथास्वयमेव भगवान्वक्ष्यतीति तन्नैवोपपद्यतेऽपि भ्रमः। ननु एज्ञानामनुकरणानिक्ष्वस्याप्येत्माहिनाशित्यपि संज्ञाप्रकारस्योक्तत्वात् स्याच्च विवक्षायां किं बीजमिति चेत्। उच्यते एज्ञेनानुकरणत्वेऽभ्रमाणाभावात्तन्नवाद्दविति प्रतिषेधएव प्रमाणम्। अन्यथाश्रमस्यायन्नत्वाद्नुकरणस्याद्दापीति द्वाध्वेनानुकरणस्यते किंप्रतिषेधेनेति लिंगसह हलन्तलक्षणसिद्धानुगुणो व्याख्यानमेव प्रमाणमिति वाच्यम्। एवमपि प्रतिपादिकोरेवमतः प्रयोगएवये आकारान्ताः प्रयुज्यन्ते तेन हनुकरणानामयमेकदेशोपनिर्देशान्नाश्रितः। यथावे करो द्योपपत्तिस्तथोक्तम्। यत्तु नत्वनुकरणानामयमेवाक्षेपसूत्रिकयहृष्टातियच्छन्तोऽर्थित्वाद् धातेर्भ्वे कार्यात्रितयाद्दानेच विरूपत्वादिति चेतात हनुकरणानामध्येदाविति कश्चायं ननोदैचधाचद्धाद रमा

तिद्धंद्व इत्यर्थो दिति मान्तुस्तदूसत्। प्रयोगस्यवाकारांतताः प्रयुज्यते तदनुकरणानामयमेकदेशो वस्तुतः किं यस्योक्तोऽस्
धाचप्रयोगस्यानाम्नाकारांतमात्रानुकरणानामित्यर्थलाभाद्यथाहुर्हरतिरयच्छनिर्दे धातिसुविरूपत्वेनैकदेशो
नाम्नावापादनतथाहि रेङ्ग धेयामपि विरूपत्वेन एकदेशो नाम्नावायास्ते कर्तुसु चितेन तु तन्मात्र इतिस्तन्नाम
चप्रयोगे आकारांतता इत्यनेनानार्गेतु काकारवाप स्योक्तावात्रेचट् इति यच्छसादृश्य एवेति तन्मात्र एवांशो कृति
वाच्यां तथासत्यागतु काकारवतामप्रसिद्धतामसिद्धिधातेत्याहीनासंज्ञानस्यादतो किन्तार्थं चेतिवक्तव्ये
त्रिहृर्थमितिवाकौ भगवतो नसंगच्छेत तदुपलक्षकरणार्थो किरीतिचेतन्न तथासूत्रिभारद्वाजीयमतस्थ
कनसंगच्छेत तस्मेनेवगतार्थत्वात् अत्रभट्टाः नेर्गौरत्याहितनाम्रसीत्युतइत्यादौ नेरीत्वस्यपरतयावि
हितस्यान्यथानुपपत्तेः प्रमाणत्वात् नच प्रणीताश्रीतुमाद्येनेरीत्वविधेः सावकाशत्वादन्यथासुपप
त्तिरितिवाच्यं अविशेषविहितस्यकारणान्तरेणासंभवाच्चप्रसंगादित्यसुः तन्न मनोरमोद्दोधादिति तिदौ
प्रयोगस्थानादाधारूपाणां ग्रहणस्य तैज्ञतानुकरणानामपीति विचारेसिद्धवतप्रगीदद्य तइत्यादौषप
रतयाविहितस्यनेरीत्वस्यान्यथानुपपत्तेः प्रमाणत्वेनोपन्यासो नयुज्यते तत्र हि संदिग्धेषु संज्ञाविष

यत्वेन गणत्वस्यापि नेमेदिग्धत्वात् यान्ययथानुपपत्तेरप्रमाणत्वात् । किंच प्रयोगस्थानेनोद्दाधारूपाणां ग्रहणे प्रक्रिया
लाघवमेवेत्यनुकरणानां ग्रहणे प्रक्रियागौरवमिति लाघवतर्कस्यैवस्य कोपकारणत्वेन प्रमाणोदाहरणादौ
नेष्टाः त्वविधेः सावकाशत्वेनोपपत्तिरित्यलमसद्ग्रहेण । ननु त्वन्मतेऽप्येकशेषादेरपेक्षितत्वात् प्रक्रियागौ
रवं समानं । किंच । द्वारूपाणां चतुष्टयात्मत्वयोर्द्वित्वादेकत्वेर्निर्देशो बहुवचनापत्तिरिति चेन्न द्वाप्रयोगानुस्मृति
सामान्यमनुक्रियते द्वाधातिरेवंधाद्यन्यत्रापि एकवचनप्रक्रियागौरवं न वा बहुवचनं । नन्वत्रापि समाहारद्वं
द्वे द्वाधमिति स्यात् इतरेतरयोगेऽपि घावितिचेत्तान सामान्यानुकरणपक्षे न दोषः । किंतु द्वा इति धाइति च
कृपदे यक्षापरेकेऽपि न कृतिः एथक्पदत्वे विपरीतत्वात् द्वन्द्वसमासवर्णमिवात्रापि तत्तएव सर्वपरिहारस्य
सावचत्वात् । यं तु भानुः हद्वाति पक्षान्ये सामान्यानुकरणमिदं द्वाइति । तन्न सामान्यानुकरणे दोषेऽप्य
नुकरणासंभवात् नचलाहणोकत्वान्नस्यादवरूपत्वस्य हेतो होत्यरेत्यादि स्वरूपपर्यालोचनपाला
हरणे कपरिभाषा गीकारभावात् किंवलक्षणप्रतिपदोक्तलक्षणापरिभाषानाम्नपयाणापादानहेते
प्वविशेषहतिपरिभाषाश्रयणाद्बहुकालत्वातासन्नाभविष्यन्त्येवेत्यभिप्रेत्योक्तं भाष्ये शिष्टद्यमितिस्वयमे

एम

वाहावभिधानाद्दाविभ्रूतानामित्यत्र चानां गंतुकाकारवत्त्वस्यापि वक्ष्यमाणादिति व्याख्या यद्दहातियच्छत्वोक्तु
करणां हा इति उक्तमङ्गल लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषामाश्रित्य व्याख्याने चेत्कथं न पूर्वापरविरोधः। अशोद
यतइति सत्याप्युसंज्ञापाने गोदिति णावं सिद्ध्यतीत्यर्थः। केचित्तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषात्वाश्रयणा
र्थं ज्ञापकाश्रयणेऽप्रतिपत्तिगौरवात्तत्तापकपर्यालोचनासमर्थान्प्रति विस्तृतान्यपि प्रयोजनत्वेनोदुक्त
न्मतेन भवन्तारयति। भारद्वाजीया इति। विहितानामिति आत्वविकारवतो। प्रशीदातेति। घतेर्देङो वा रूपमे
तत्तप्रशीधातेति धेटः तत्र वल्लाहु शीकत्वात्संसज्ञाभावे शावन स्यादित्यभिप्रायः। लक्षणोति। पुरः एकमिक
तयादाणहात्र धात्रामेव सहजीवानां संज्ञा स्यान्न लक्षणानुसंधानवशेन विहितानामविलंबितसप्त्रि
कत्वादित्यर्थः। नचेह विस्तृतानामसहयोरा विति द्विवचनापत्तिरिति वाच्यं। धात्वादेर्न समस्तस्यैव कदत्वा
भावात् पद्मभेदे वासुमोलूकादा धा इति निःप्रस्पृहे। अत्र लक्षणोति प्रतीकानन्तरं प्रशीदाते इते प्रतीक
सुपादा यघतेर्देङो वा तत्र घेट इक प्रशीधातेति भट्टकैयटाभ्यां व्याख्यातं तत्र चिन्त्यं विरूपात्र यवियी
सः वहुषु पुस्तकेषु प्रशीदातेत्युदाहरणानन्तरं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अत्र वमारितत्वात्। यथा

त्वलाद्रूशिकाव्यतिपदोक्तस्यवलीयस्त्वन्यायेव्युत्पादितएवप्रकृतिप्रएरणस्मोदाहरणंभवतीतिन्त्रथिहो
त्रयवागूपाकवदर्थक्रममाश्रित्यस्त्रुत्त्वामेरण विवरणमितिप्रवर्त्तकस्तद्दालवध्वनमात्रं। यतःशिशुदाह
तेविकृतार्थस्वल्पीतिरु सौ[illegible]पसौतेत्रेरणाह। कायेतहोता दृष्टेपिभिन्नवाक्यतापत्तेकविधि
पर्यवसानादितिसूचयितुम्प्रकृतयश्चविचकारउपात्तःइयान्परंविशेषोपदसमासेऽभोत्सिवभिन्नवाक्यता
समासेतूभयपदार्थप्राधान्यपर्यालोचनोत्तरंपर्यवसितेतादात्म्येदेनोपात्तत्वात्तेपिशब्देननतत्रविशेष
विवक्षायामप्रवृत्तप्रकृतीनामपिसेत्ता स्यात्रमुदासार्थमाह। येषामिति।तथापिप्रकृतपरामर्षकशब्दा
भावादेषामितिकथेलभ्येकथंवान्त्रिकेस्त्रवपदानुवृत्तिरितिचेत्तात्पदानुवृत्तिमिहद्भ्रमः किंतुप्रत्यास
न्नायादाघमेवपरामर्शादित्यामितिलभ्यते।नचवेवपहेतूपप्रधानस्यदाधाराद्रूप्सप्रकृतिविशेषणी
यविपरिणामस्यहितिवाच्यंखलुदाधारप्रकृतयश्मिशानोऽन्वयःकिंतुसमस्तेनपदेनावपवशात्योदे
त्रपदृयसमर्पणेननप्रत्येकेसत्त्वाविधिपर्यवसानोत्तरकालेप्रकृतित्वादृस्यसवंधित्वादृतयासंवंधःआहेपे
प्रकृतानामिवापहृतानामपिसेवधिताम्नातोपत्ताप्तत्रित्यायेनाम्नेत्यासन्नाप्रकृतवारणद्वर्थांत्र

अधशोधप
त्रम्

राम

कृतानामेषां दीर्घाणामेवेति पर्यवस्यति न चार्थिके न्वये विपरिणामश्च कार्यः। किंच अधिकारगाव
हमेदमाश्रित्य भिन्नवाक्यतापत्तेः खेदे व गतिः। न च वाक्यभेदाधिकाराश्रयणात् सर्वत्र स्वार्थप्रधानस्य
दीर्घग्रहणस्योत्तरवाक्येष्वपि ग्रहणमिति विशेषणाय विपरिणामो भविष्यतीति वाच्यं। वार्त्तिके सूत्रस्य पदानुवृ
त्तौ वा ग्रहणमात्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञानेऽगौरवात्। किंच ऊकालस्य तथा सन्निधिमात्रेणैव तादृगर्थलाभे कुतो
नुवृत्तिः कृतस्तरां स्वरितत्वप्रतिज्ञानं। अपि च यद्यनुवृत्तिर्भगवतोऽभिप्रेता स्यात् स्वरूपं कृतं स्याद्
स्यानंतरं दीर्घग्रहणमनुवर्तत इत्येव ब्रूयात्। अन्तरेणार्थग्रहणमनुवर्तत इति वा। न त्वेषामिति उक्तं च यत्तेन ले
निधिमात्रेणैव तल्लाभार्थमिति। अन्यस्य चानुवृत्तिमतां त्वर्थकाले प्रत्यासत्यायेषामिति लभ्यत इति कोऽर्थः
कथं व्याचक्षीत स्वरितत्वाद्यनुवृत्तेरेषामिति लभ्यत इत्येव व्याख्यास्यात्। कथन्तरां च मस्करीशब्दाप्रथग
पादानालब्धनिःशब्देनान्तद्वितयोर्विवक्षितत्वात् इति स्थिते कोऽसौ विशेषो यस्तत्कालग्रहणात् सन्निधा
यावत्तराणामभिप्रेतत्वात् व्याभासदृत्त्वा प्रत्यासत्तिः स्यात्पतारयेत्। न च प्रत्यासत्तिन्यायाद्यावतराणामनुवृत्तिला
भार्थमेवेति वाच्यं विनापि प्रत्यासत्तिं स्वरितत्वमात्रेणानुवृत्तिसंभवात्। मानुदेवोपीमां फक्किकां नानुम

४०

त्तपरामर्षकत्वाद्वा भावादेषामिति कथं लभ्यमत आह । प्रागसमासेऽस्य च भवतारूपात्। अनुवृत्तमर्थकत्वे प्रत्य
सत्येतस्मनंतरं स्वरितत्वेनेति शेषः एतस्येतत् न हि समासान्नि मात्रमनुवृत्तिकार्यातथापि सर्वत्र सर्वानुवृत्तिरेषादि
तिगलं स्वरितत्वप्रतिज्ञातेनाप्रवर्तकस्तोपसानुवृत्तिमभिप्रेत्यकथं वर्तिकेस्तत्रपदानुवृत्तिरित्यादेः कृत्वा समासा
तस्तत्स्वतारितवान्तद्व्येतेन परास्तं ननु तस्थापि तेन प्रसिद्धिः प्रथमेनप्रयोगाएव सएजात्वात्प्रातिपदोक्त
त्वात्स्मात्। इष्टाप्रकृतयद्दलनेनापितानूङ्गाताभेवसेतिधानान्नाप्रकृतीनामेवस्यात्। प्रणिपद्धतिप्रणिहृत्य
तीत्याद्येनानुक्तत्वान्नानात्तत्प्रकृतीनावेति चेत् न द्वितीयद्वाधावाद्द्वस्योपसर्जनत्वाद्वाक्यात्तरग्रणासा
मर्थ्यपदलक्षणप्रातिपदोक्तभाष्यानुपपत्तेः सतिधिनास्वरूपमात्रोपस्थितौ तद्धामात्रप्रकृतीनां संज्ञा
सिद्धाति। तद्धापि कृतात्वानानप्रासोतिते धामप्रातिपदोक्तत्वेनप्रथमस्याविषयत्वात्। दाधामप्रकृति
त्वेनद्वितीयस्याप्यविषयत्वात् मैवाएकादेशाविकृतमनन्यवदिति विकृतानामपि सिद्धाति। अर्थइति। समस्त
स्यापित्र्याकालावस्थाद्व्याप्तिः कृस्माद्वयः। अत्र कोचित्वाक्यार्थ संबंधदाएदेयो विलक्षणार्थस्य धातु राम
संज्ञा इत्यर्थावच्छिन्नानां संज्ञा विधौ प्रकृतीनामपि अर्थवत्त्वितयात्। तेनद्विरथपदानुसंग स्यात्तत्मात्रा

र्थत्वादिति। नैतदस्ति। यतोऽर्थग्रहणानुवृत्तेनैतत्फलकत्वेन प्रतिपादयति मति विधारयतीत्यादावनर्थक
योर्दाधाश्चाद्योर्घुसंज्ञा मा नाम प्रत्तरूपांतरयुक्तानां तु दोदेङ् धेटां साफल्यं स्यात्। तस्मादेवं वक्तव्यं। अनर्थकस
रिभावस्यैवानर्थकयोः संज्ञानिवृत्तिरिति पुनरर्थग्रहणानुवृत्तिर्वाक्यभेदेन संज्ञाविधानार्थं तत्र स्वाय मर्थः। दा
धा घुसंज्ञं भवति। तत्रार्थश्च साकांक्षत्वान्निहितादाधारूपतिष्ठते तेषां च यथाप्रकृतानामन्वये विकृतदाधारू
पाणां संज्ञासिद्धावपि तत्सतीनां तस्माद्विति पूर्वोक्तदोषप्रसक्तेरेव स्वंस्त्र स्याद्योग्यतापुरा मध्ये न विभक्ति विप
रिणामे सति दाधा मध्ये योवर्तते स घुसंज्ञ इति रूपांतरयुक्तानां दोदेङ् धेटामपि संज्ञासिद्ध्यतीत्यर्थः। अत्र
चदोदेङ् धेटां प्रति यल्लाकारणतार्थं वृत्तित्वात् भवात्कथंसक्तियहराफल सिद्धिरिति चेत्। न द्वितीयदाधाग्र
हस्योपसर्जनत्वादित्यादि प्रकृतिग्रहणपरत्ववत्समाधेयं। इ यान्न चाविज्ञेयोपाय विकृतार्थमेकं दावि
कृतनैमयोनाप्यर्थितज्ञो भवति तस्यापि दाधामध्येवर्तमानानां घुसंज्ञा भवति। राप इ पो वि ने ति एकवा
क्यतयाप्यर्थसिद्धिर्भवति तथापि सम्भूयोच्चारितानां पदानामनुपपत्तिसम्भावेष्टो तार्थान्वयस्मान्न हि
तत्वेन पर्यवसितवाक्यत्वानुपपत्तिर्वशात् दाणाघ्रादाधुमान्ति कं वाक्यभेदे नैवान्वेतीत्यभिप्राय इति देवाभिधानं

तदनेनापास्तं वेदितव्यं न हि भिन्नवाक्यतां विना द्वितीयदोषाभावात् स्तुसंसादिनोक्तो घ्याल कुंशाख्यतेनचानविना
स्वेष्टसिद्धिः। यच्च संभूयोच्चारितानामित्यादि तदपि तेन न धातुलोपे क्ङितिवेत्यादौ सर्वमनुपपन्नम्भावेष्टौ तान्व
येपर्यवसितं तु पपन्नेव त्वाङ्गुन्नर बालमागच्छ इत्युप दाधातुमानि तं वा वाक्यभेदे नैवान्वियादिति। यच्च द्वाधाय
दानुबन्धेगेणावाक्यत्वे प्रथमावहुवचनान्तस्य षष्ठीवहुवचनान्ततया विपरिणाम प्रसङ्ग इति। तन्न चतुरस्त्रा। एवं तु
ऽस्मद्स्य प्रथमान्तस्य तस्मात्सा चानुवृत्तेस्य षष्ठ्यन्ततया विपरिणामो नस्मात् त्र वक्ष्यप च प्रोतेनान्वये विप
रिणाम इत्यनेकथमस्था प्रत्येकं संयोगसंज्ञायस्ते दोषप्रतिविधानार्थं द्विवचनांतेन विग्रह प्रदर्शितं भाष्यका
रस्य संगच्छते। न ते गहितिणात्वविधावेत्यार्थकाव त्र्युपकारं यथात्वं न प्रणोद्यतद्दत्यादौ णत्वादिसिद्धे त्रान्तं योजन
कघुसंज्ञार्थं द्वित्वमिहत्वं नियहहणान्तकार्यमितात्मा हणां कर्तृकं प्रणामयतेनइत्यादि। नेगदेतिसूत्रे। माग्रहणे माङ् मे
ङोग्रहणमिष्यत इति भाष्यकृदित्युग्रहणानात्वत्स्यमेरो पि ग्रहणाय तृत्र माइ निस्वरूपप्रणिमातेनित त्रैव स्था
नेऽप्रणामयतेप्रणामेपयतर त्वमाद्य विनितदर्थमाग्रहणादनंतरे सृ हुनियहणाकार्तेमित्यर्थः। तथापि
मोन्तरे सद्दत्नियहणोत्सन्नेवाप्यमिह हि सिद्धिरित्यत आह। नानुरक्ता इति। अत्र घुमहत्तिमास्यनीतिनिर्देशाः

राम

कर्त्तव्यस्तत्र धूम्रप्रकृतिश्चमाश्चेति द्वे सन्निधाना विशेषाद् इति । दीपवत्तत्रेणाप्रकृतिशब्दस्योभयत्र
संबंधाद्भयप्रकृतिलाभात्प्रशीयते प्रशीयत इत्यत्रापि रात्रिसंख्यानीत्यर्थः अमुमेवार्थमभिसं
धायाह । धूम्रप्रकृतौ माषप्रकृतौ चेतीति । अत्रान्तरतः प्रकृतिग्रहणं धूम्रमाषग्रहणयोर्मध्ये कृतं प्रकृतिश्च प्रक
तिश्चेति संविविग्रहितं सङ्ख्या भ्यासेभे तस्य तेन चेद् प्रकृतिग्रहणं कश्चोद्योतिमूल इतीदं वाक्यं । सहकृतस्यो
भयसंबंधानुपपत्तिमूलत्वान्नतथाच भाष्यकारो धूम्रप्रकृतौ माषप्रकृतौ चेति वदन्नैकशेषं सूचयति ।
अन्यथा धूम्रप्रकृतौ विसेवश्रूयात् । नन्वेवमपि द्वन्द्वाते श्रूयमाणामन्येकमभिसंबध्यते इति न्यायेन
उपसिद्धिरितिचेत् न तत्र तादृशानिर्देशाभावात् । स्वासंभवात् वार्त्तिको चोदयप्रकृतिशब्दे न द्वन्द्वा प्रसंगाद्य ।
तस्मान्नकृतस्य प्रकृतिशब्दस्य संक्षिप्ताहतया विकारसंबंधाय स्यायासं ह्रेशापाठवशेन द्वंद्व
प्रकृतिवलाद्भयोरपि धूमाराद्वन्नयो विशेषणातयान्वयस्य भंगावतो विहतानादित्स्तुः तुल्यापरि
सहकृतस्योभयसंबंधानुपपत्तिमूलत्वेनैकशेषश्चाहतस्तर्हि आहृत्तिस्तत्र वा किंमिति नोयत्र स्यात
अथलाघवमाश्रित्य एकशेषश्चाहतस्तर्हि तद्येकरूपातत्र स्यातिलघुत्वेनतदेवंवक्तुमुचितं नवसकृद

च्चरितस्यैकत्रसंबंधे चिरतनव्यापारत्वादाहत्निं विनापरत्र संबंधायोगात्तदपेक्षया लघुत्वादेकत्रोच्चारणे वोत्तमत्व
र्हि ततोऽप्यतिलघुत्वात्तत्रैवोच्चारणमुचितं। किं च एकतात्पर्यकत्वेन एकान्वयबोधः युगपत्तात्पर्यकत्वे तु भया
न्वयबोध इति नवीनसिद्धान्तः अत एव द्व्यावृत्तिं विना ग्रहे स मार्ष्टीति सर्वैर्ग्रहैः सह संमार्गस्तत्र संबंधश्च
त्वो भवद्देवादिभिः न च घुसंज्ञायां मा प्रकृता विस्तरेणैकवाक्यं सूचितं। तत्र सिद्धान्तयस्य विवरणेनाभिनयात्।
यत्र घुसंज्ञापाठवशेन स्यादिन दपि च। संज्ञापाठे नापि यथा अन्यत्र नान्वयः एवं युगपदुभयतात्पर्यस्य सं
श्लोत युगपदुभयान्वय इत्यादि प्रपंचितं प्रकाशचिंतामणौ। यद्दिशा त्वविघोऽप्रकृतिग्रहणे मा भवत्वपकं
तर्हि मीनातिमिनोत्योर्मीनातिमिनोतीत्यात्त्वविधानात्तन्मारूपप्रकृतित्वान्निर्णतत्वं प्राप्तं नीतमाहापदीति।
यद्यपि मीनातिमिनोतीत्यत्र एव इत्युक्तेरेन्तयोरेव माप्रकृतित्वेन त्वविवर्णान्तयोरसंख्याख्येति विषयेऽत्रा
त्वविधानादित्वमिष्येस्तितदुक्तं। अर्थेति ननु गदिति सूत्रे मीनातिमिनोत्यादि तयोरेव ग्रहणात्तस्मात्रूपाणि स्मात्र
ह रो माङ्मेङो ग्रहणमिष्यत इति स्वेत्येमभिसंधायाह। आकारान्तस्येति। अत्र व्याख्यानादिति परिभाषया
क्विदाकारान्तग्रहणमिति केचित्। तन्न। दृष्टेवान्यथासिद्धत्वात् परिभाषायाश्चानुपयोगात् किंत्वकारान्तत्वाच्छिष्टे। ग्रम

एवं क्रियमाणे लोपीति च त्वन्मते कार्यभाक्त्वे एवमित्यनेन णत्वविधौ माङ्: स्थानीति निर्देशं भवतीत्यर्थः भवति।
तदितिफलम्। एवं तु प्रतिपदोक्तत्वात् ङ् एव ग्रहणं स्यान्न मेङो लाक्षणिकत्वात् तेन गामादाग्रहणेष्वविशेष
इति मेङोऽपि सिद्धमिति वाच्यं। यत्र निरनुबन्धकोच्चारणं तत्राविशेषः सानुबन्धकोच्चारणे चेतान् नचैव लक्षण
प्रतिपदोक्तपरिभाषानाद्रियत इति वाच्यं घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिद्दर्थमित्यत्रैव कैयटेनादराच्च णत्वविधाव
पि तस्याघ्रधान्यास्यैव लक्षणया आकारान्तस्य ङ् ग्रहणादिष्वं। एवं च दर्थप्रकृतिग्रहणस्याकर्तव्यत्वमस्तु
त्का विकृतार्थं मुख्यकर्तव्यतामाह विकृतार्थेनेति। यद्वि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा गौणी। किं यतो नर्हि प्र
कृतिग्रहणाकरणात् एतैकवाक्यता भिन्नवाक्यता किञ्चादेशात् विधौ माङ्ग्रहणे ङ् दाकारान्तग्रहणमित्यादि
प्रतिपत्तिगौरवदोष एवेत्याशयेनाह दोष एवेति ननु दोषसत्त्वमात्रेणात्र नेतस्यान्नप्रवृत्तिः तथासति
सन्निपातपरिभाषायास्त्वपि दोषवत्त्वात् आप्याश्रयणं न स्यात् तथा चोक्तं तेन हि भिद्यते वा: सतीति स्या
ल्योनाधिक्रियते तेन हि भगाः सतीति पवानोऽप्यते प्रतिविधेयं दोषे विना एव चान्यार्थं शास्त्रीयकारणायास्त्र
त्रप्रवृत्ता याऽन्यत्र दोषदर्शनमात्रात्सगा: किं तु बाधकसद्भावात् तत्र किमित्यत आह गामादाग्रहणे

षितितथाचात्रप्रतिपदोक्तपरिभाषाबाध्यत इत्यर्थः । अत्र मस्करी । को दोष इत्यपेक्षायांगामाहाग्रहणेषिति
पूर्वत्राभिसंबध्यते प्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणादिति त्वर्थो लभ्यते कथं तर्हि समाधिरित्यपेक्षायां लक्षणस्य प्रतिप
दोक्तभाषाबोधविनागाया ग्रहणे दोषविशेष इति इष्टमिति प्रतिपादनायोत्तरत्रापि संबध्यते इत्याह । तदुक्त
वधानमूलानहि दोषविनोपन्यस्तस्य समाधिपटत्वं व कंसुस्मते विरोधात् किंच प्रतिपदोक्तस्यैवेति अर्थो लक्ष
ण्यत इति दोषपरत्वे ऽभिधानं च । अपि च सकृदुक्तस्य द्वयप्रत्वान्वयो नाह त्रिविनेति स्वाभावात् लक्षणावाक्य
भेदः । न च तात्पर्याद्द्वयपरत्वं भविष्यतीत्याह हि काष्ठकल्पनासतिगत्यन्तरे आश्रयितुं युज्यते तस्माद्यथा
कथ्याख्यानमेवसाधीयः । नचैतत्परिभाषाया आश्रयणं निःप्रमाणकमिति वाच्यं । दैयः पित्वस्य प्रमाणत्वा
त् । तत्र हि स्त्रसुविभ्यत्वे दैयोपि पर्युदासो ऽप्ययथास्यादिति हृत् । यद्दि वैदेयो लाक्षणिकस्यानाग्रहणात् तर्हि अग्र
वितिसामान्यग्रहणार्थकं दैयः पित्वमनर्थकं स्यात् ननु तद्यापि विरनुबन्धकपरिभाषया दोषवखण्डनइत्यस्य
ग्रहणं प्राप्नोति न दाणदाञ्दैञः ननु घाप्यो ऽपि सानुबन्धकतया ग्रहणं न प्राप्नोतीति कथं न दाणदयतेनचनि
रनुबन्धकस्य धात्वादृ स्याभावाद्वचनसामर्थ्याद् ग्रहणं भविष्यतीति वाच्यं । से रघ्मायाविषायी धेसस्यनिरनुबं राम

धकस्य सत्वात्। प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणे विनिगमनाभावात्। नाप्यस्तु संज्ञाफलेनास्तीति वाच्यं। ण
स्त्रेणात् त्रासेस्तस्यापि कल्पनीयत्वात्। अस्य त्वपि विभिन्ने सज्ञावचनं बलात् कार्यं भविष्यति एवं दाइत्य
त्रापि सर्वैः कात्यकिंप्रत्ययः कालेऽहेति प्रत्ययस्यात ज्ञापनात्तस्यैव ग्रहणं न्याय्यं न तु दोइत्यस्यापीति चेत्। नत्वत्र
विनिपर्युदस्तेना प्रत्ययेन दायासाहचर्यादप्रत्ययस्यैव धाइत्यस्य ग्रहणं। एवं दाइत्यप्रत्ययस्यानानुबन्ध
न बलात् दोइत्यस्य ग्रहणमप्रत्यूहं। किंच सानुबन्धकस्य ग्रहणेऽप्येकानुबन्धकपरिभाषया दाणदेङोरेव स्यान्न तु दोइ
दात्योपीति चेन्न। मैवं यदि निरनुबन्धकैकानुबन्धकयोरत्र प्रवृत्तिः स्यान्त्वाइदेव यः पित्वनात्रा विति सामान्यग्रह
णार्थं नत्वापि तेषामादौ ग्रहणेऽपि विशेषग्रहणमनर्थकं स्यात् न च प्रतिपदोक्तपरिभाषाबाधमात्रेयात
दर्थं वहितिवाच्यं तथात्वे प्रतिपदोक्तपरिभाषाया नैसेव बुद्ध्यात्पतत्त्वं अविशेष इति ब्रवीति तत्सामर्थ्यात्
गुत्वे ज्ञित सर्वपरिभाषाणां प्रवृत्तिः न तु गामाहित्युभयपरिभाषयोः प्रवृत्तिः कथमिति चेत् इत्थं गाङ्स्तत्र गोइ
त्यस्य कृतात्वस्यैव निरनुबन्धकत्वाद्ग्रहणं स्यान्न गाङः सानुबन्धकत्वात् दाग्रहणे तु यथा दितेव माइत्य
त्रापि मामानइत्यस्यैव ग्रहणं स्यान्न मेङ्माङ्योः नत्वत्रा विशेषवचनात् मामानइति मीनाति मिनोत्यो

क्षयग्रहणं स्यात् न घुमास्थादिसूत्रे मामाने माङ् माने मेङ् प्रणिदाने एते ग्राह्य ग्रहणमिति सीरदेवः माधव
मते सर्वेषामेव ग्रहणेऽघुमामेङ् मानां ग्रहणम् विशेषवचनात् नेगदेति सूत्रे तु नास्य ग्रहणमिति। चान्द्र
मते गात्वविधौ त्रयाणां ग्रहणमिच्छन्ति। कातन्त्रे वर्द्धमानोपि माइति माङ् मेङ् मानां ग्रहणमिति। तद् भूयम
प्यसत् भाष्ये हि आगात्वविधाव विशेषदृष्ट्या माङ् मेङ् परतया सकोचात्। यत्तु स्वामिकाश्यपौ माग्र
हणे घु लुग्विकरणस्य ग्रहणं गात्ववर्ज्जमिति। तदप्यसत् स्थाकार विरोधात् घुमास्थासत्वाद्युप्रसक्तेरिति।
तथापि धारत्वेनैव दोघुसंज्ञा न स्यात् तत्स्थाने त्रीणि कत्वात् तत्र विशेषपरिभाषायामपरिगणनात् वेति चे
त् न दोदद्घोरित्यत्र दुःस्थितत्वे घेरिन हन्त्यर्थ सन्न स्यपुसंज्ञां ज्ञापयति दधातेस्तु दधातेर्हिरित्यादेश विधाना
देव दद्यावाप्नेतराः तद्वदैयः पित्वदारित्यत्राविशेषग्रहणो लिंगदोदद्घोरित्यत्रवदित्येत ग्रहस्य वो विशेष
ज्ञापकमिति स्थितं यत्तु दैयः पित्व घुसंज्ञासंज्ञिमात्रेण ग्रहणप्रतिपदोक्तपरिभाषानुपपत्तेर्ज्ञापयतीति धे
ट्पि सिध्यतीति। तादृशस्य दाविति प्रतिषेधे सामान्य ग्रहणार्थ स्यादैयः पित्वस्य दामात्रेपरिभाषानुपपत्त्या
पकत्वेन क्षीणशक्तित्वात् कृतार्थान्यथानुपपत्त्या ज्ञापकताया एकस्य कल्पत्वान्न घुसंज्ञामात्र ज्ञापकत्व

ग्रम

कल्पनेनतस्य प्रत्यये दोह ह्वादिरित्यनेनषेधो त्यथासिद्धेश्च । यत्त्वात्र तनुपित्वाल्लिंगाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा
मात्रवर्णिन्पु निरनुबंधकग्रहणेन सानुबंधकस्येति षेधो घुसंज्ञा सानुबंधकत्वान्नस्यादेवेत्यत आह सामान्येति ।
सामान्यघुसंज्ञासत्त्विमाचत इत्येतयाह सूत्रे ज्ञापयति यतोऽतो षेधो पिशब्दाद्दाज्ञादीनां सानुबंधानां ग्र
तावातावघुमादीनां सिद्ध्यति । एतदुक्तं भवति इदं यः पित्वलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानुपस्थानं ज्ञापय
तिच्चान्यथा हि योऽसत्त्वपुस्मला लाक्षणिकत्वाद्घुसंज्ञाप्राप्त्यभावान्नार्थो घुसंज्ञानिवृत्त्यर्थेन पित्त्वेनेति स्वत्वो
षि प्रतिषेधस्यानिरनुबंधकपरिभाषानुपस्थानं ज्ञापयति अन्यथा तार्थ्यादावितिप्रतिषेधेन सामान्यापे
क्षया चेह संज्ञासत्त्वेल लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानुपस्थानं ज्ञापयत्यन्यथा एकदेशे प्रवृत्तिरप्रवृत्तिर्वेक
देशेऽनातरश्चेति वैरूप्यं स्यादिति कर्मादिनामारम्भोऽनारम्भः सतः एवं तु धान्तो पि सानुबंधकतया धात्र ग्रहणेन
यहणेन तस्मात् निरनुबंधकस्य च धाञो ह्रस्वाभ्रस्यस्याभावात् किं च पत्रे कः सानुबंधको न स्याश्च निरनुबंधकः
सोऽस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिविषयः इह च द्वयोरपि सानुबंधकत्वाद्विषयत्वमेवेति ज्ञाकैव नो देति ति किं सा
मान्यापेक्षया तदनुपस्थितिर्वर्ण्यते क्लौ रोत किं च सामान्यापेक्षयापि परिभाषाद्वयानुपस्थानज्ञापनेऽप्येकाउ

वंधकपरिभाषानुपस्थितिर्मोक्तातथावृद्धादाज्ञोग्रहणंतस्मात् अथतस्यार्थानुपस्थितिविवक्षिताताहितिर
नुवंधकेनिलक्षणाप्रतिपदोक्तयोरितिव्याख्यानमितिभंगयाहिकपाद्ययेतिचवचनविरोधः यत्रसामा
न्यायेहयाचेहसंज्ञासूत्रेइतितिपिनमतिगांस्ततरेसामान्यपरत्ववर्णितं प्रमाणाभावात्वैरूप्यमितिचयतश्च
प्यनुमतमेवसामान्येनपिविक्यद्दिज्ञापकीकर्तृत्वाकथंतत्राश्चवैरूप्यंतुनिरूपदामात्रेज्ञापकत्वेनतस्मात्
व्याप्तिसिद्धवाद्यकारविरहादितिप्रागुक्तमेवेतिसंक्षेपः कथमिमान्याह्वयाहा सामान्यतिप्रतीकमाहायग्रु
सत्तामात्रेपरिभाषानुपस्थाने ज्ञापयतीत्यर्थः इतिभाव स्वारणः प्रवर्त्तकोप्येतेन व्याख्याताः। यद्दिणामाद्दिघ
विशेषः हद्रू जेरीविवृद्धावाकारेसतिदाधात्वाद्दिनग्रहणात्स्थविम्कनेनापर्युदासाच्च घुसत्ताप्राप्नोतीतेन
त्वन्तिधेधावान्वरस्माहासमानेतिनलुशाख्यातेकथमत्तेअर्थोन्यत्वेनेत्यर्थः नतः समानत्वेनचेतनत्वात्त्व २ दाधा
चाद्दयोरस्तीतिचेतन अर्थतः समानत्वेनविवक्षितंकिंतुशाद्वतः अतएवचाद्दद्वादेषादानंअन्यथास
मानानामित्येवपर्याद्दुरंतंव्याप्यनर्थकचाद्दिवनप्राप्नोतिरेफशिरस्कस्येवार्थवत्वात्।सत्यरत्वेमसते
हाधावेवार्थवतोरपरत्वेनान्वोतरकालिकेनदाणमत यान्यत्वनकरोतीत्यर्थः। प्रतिवारयतीति।सत्याघुसत्ता एम

यांगात्वंप्राप्नोतीसर्थः।ऽरणपरइत्यत्रप्रसंगावाचिनः स्थानत्वात्द्वसानुवृत्तेः प्रसज्यमानस्यैवा गोरपरत्ववि
धानाद्वेककिर स्यायाएवदैवेविधानाहाधीरीरेवार्थवत्वे नत्वेनतुनदव्ययोः स्वरूपमित्यत्रार्थवत्परिभाषया
श्चज्ञापितत्वादर्थयतएवदाधात्वस्यघुसंज्ञानात्वनर्थकस्येतिप्रतिषेधानर्थकमित्याह। समानत्वाद्दाप्रतिषे
धइति।ननुनञ् भावमात्रवत्किनत्वानर्थकत्वंतस्यापदार्थत्वात्इतिकथमनर्थकः प्रतिषेधइति चेत्न विरुद्धेवा
च्यत्वनञानर्थकत्वंगमयति।तस्यापिप्रतिषेधस्वरूपप्रतियोगितयातत्क्षितत्वात्। अदाविति प्रतिषेधे सामान्य
ग्रहणार्थेनदैपः पित्वेनपरिभाषामात्रानुपस्थापनसंभवाद्मुगम्यापिघुसंज्ञा दोषपरिहइति।यक्रियायु
क्ताइति।यस्यधातोर्याक्रियाअर्थः तत्संबंधायः प्रादिसतधातुंप्रतिगत्युपसर्गसंज्ञोभवतिद्वारघारइत्यत्रचदा
धोःक्रियावाचित्वाभावान्नतौप्रतिगत्युयसर्गसंज्ञेइति।नेगतितितिचसूत्रेउपसर्गाहितिवक्ष्येसंवध्रिद्वाद्दृष्ट्वायमुपस
गइतितन्नएवंविज्ञास्याम। गदादीनायऽपसर्ग न्तुत्या।निमित्ताऽत्तारस्यतानेवगदादीनप्रत्युपसर्गस्यनेरिति
प्रति ५।। ।।दारयतीत्यत्रचयप्रत्युपसर्गः नासौदारूपः यष्टव्ददालपः नतत्प्रत्युपसर्गइतिसत्यामपिघुसंज्ञा
याणत्वंनभवति। चयवदाधौगौपरत्वाच्चघुसंज्ञातः पूर्वपुकिसमतिजावनए वार्थवत्वात्रावतमेवायेद्यप्र

स्योपसर्गात्वाद्बब यवोऽप्रतिबन्धस्योपसर्गत्वाभावात् प्रणीदायमती त्यादावसत्यपि नेर्णत्वितस्यादिति शंकते। इहापी
ति। तद्देवोपदायति। अत्रापीति। प्रणिदद्दाती त्यादावसत्यपि घु किद्धोर र्थवत्वघु संज्ञयोर्दर्शनादत्रापि यथोद्दे
य हारायेणांतरं गत्वा ता तायां घु संज्ञायां पश्चाद्धुस न्नेन सुगागमे नार्थवत्वघु संज्ञयोरनपायादर्थवद्दागमत
याचान स्वतत्र्यत्यागसंपन्नानुपकारकस्य तद्ग्रहणे न ग्रहणासंभवात् कार्यकालपक्षे पि नेर्णदादि सूत्रे घु संज्ञोप
स्थानात्पूर्वं जातसिद्धमिति न्यायेन स कलसपादीस्य कार्ये दा मेय दाणमाइति न्यायेनार्थवत्वानिवर्त्तनात् अवर्त्तन्तेति
घु संज्ञेति न णत्वं सिद्दतिरित्याह। न वेति न घु णीभूतस्य दाणमूतइत्यावत। नन्वर्थवद्दागमस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणाक
दद्वमिति दद्द्यांतमाह। लविता वि कीर्षितेति अर्थवद्दार्द्ध धातुकस्येडागमस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणाद्वाहद्धमिति दद्द्यां
तमाह। लविता विकीर्षितेति। अर्थवदार्द्ध धातुक स्येडागमस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् तइतितद्धर्थवाद्यमार्द्ध धातुक सं
ज्ञा च न स्यादिति य दाप्रत्यात्तो दाधाविशेषणान्त दोषपरिहारः। स्यात्तु धातु विशेषणत्वान्नायां दाधौ प्रत्युपसर्गा वा
भावात्समत्वं न भवत्येव। न तु नितान्तदर्शनित्वा स्थानामुपचयाप्यचयाः संभवात्तु कवारीहत्यदावित्यादेत्वा स्येव वि — दम
धानादिह प्रश्नात् एवार्थवान्ने दाग्रात् इति सदोषस्तद्वस्थ इत्यभिप्रेत्य पृच्छति। युक्तमिति काद्याच सम्याभिव्य

त्तिः। कूटस्थत्वं कदाचिदवयवविचालेऽपि स्यात् तत्राह। अविचालिभिरिति। एतस्यैव विवरणमनपायेत्यादि।
दृष्टान्तषष्ठीयं पश्चान्तत्रासमासः। उपजननमुत्पत्तिः। व्यावृत्तिर्मृता यामागमवदादेशाय स्त्र्यादिनोऽपि मतं तद्दृष्टान्त
त्रस्थानशब्दस्य निवृत्तिवाचकत्वाद् लोपस्येत्यादेः शेरे भावे कदेशामवस्थाप्यैकदेशस्य निवर्त्तनाद्दर्थप्रयु
क्तानामनुप्रयुक्तत्वाद् नर्थकस्यैकदेशस्यार्थप्रयोगो प्रसंगाद्वेत्यभिप्रायः स्पष्टश्चायम्। अर्थेति। अत्रापि काश्म
श्नः। आदेशाय दोषएव पुक्तः इत्याह। वाटमितिमत्वा मितमर्थैः। अनित्यत्वदोषपरिहारः। वाच्यमित्याद्यवधारणमा
दृष्टान्तरैति। अयं भावः। न खलु भित्यदर्शनि पृकेदेशो विनार्थे कादेशोत्पत्तिः। न वा पूर्वकदेशामवस्थाप्यैकदेश
निवृत्तिः। किं तु स्थानशब्दस्य प्रसंगवाचित्वाच्छब्दान्तरे प्रसक्ते शब्दान्तरे प्रसक्ते शब्दान्तरप्रतिपत्तिर्विधीयते। तद्
क्तो। प्रतिपत्तिर्युक्ता कार्यविपरिणामात्मा दासिद्धमिति च कार्यावृत्तिः। तस्याः विपरिणाम उत्पन्न इति मत्वा नेयथा
स्मपिचालोत्पत्येतेन नस्य अकारान्तस्य साधुत्वबुद्धिर्निवर्त्तनेन त्वाकारान्तस्य साधुत्वबुद्धिः क्रियतेयथा
वाष्टहरि त्वेकारान्तस्य साधुत्वबुद्धिर्निवर्त्तनेनौकारान्तस्य साधुत्वबुद्धिरिति नालोत्पत्तिश्चास्य विरोधः।
आगमस्य स्थितस्यशब्दस्य पश्चाद्दागच्छन्तुपचितिहितुत्वान्नित्यत्वविरोधीस्यादेवेति। आदेशाय स्वएवा

स्त किं नः छिन्नमित्याह। आदेशास्त हीति। इकू भवतीत्येकदेशाधारात् व्यस्येतव्यः समुदायो विधीयते नावयवो
यचयः न च्वागमान्तामादेशत्वे नाल्लिङ्गावेक्षणे आद्यन्तौ टकितौ विस्यादेश्चानर्थक्यमिति चेत्। नत्राद्यन्ताव
ितिनयरिभाषा किंतु इत्संज्ञकौ कवार टकारावाद्यन्तयोः संज्ञेतिमित्याय इत्संज्ञा इङ् भवतीत्यत्र च इङ् आहिर स्य
तीकारादेरन्तरतम स्यादेशस्य विधानादिष्टार्थसिद्धिः। ननु अशिष्टागमयस्त्वात्मनाप्रसिद्धेदेशायस्य पीयते
किं वीजमिति प्रश्न पूर्वपाणिनिराशयमाह। सर्वइति। न चादेशा इति बहुवचनेनैव सर्वादेशानां प्रतिपन्न
त्वात् किं सर्वशब्देनेति चेत् नाविप्रतिपन्नादेशत्वानामागमानामपरिग्रहाय सर्वग्रहणमित्यर्थः। एकदेशाविन
व्यस्येतव्य इत्याद्यनुपपन्नमिति चेत्। न। यत्कार्यं प्रतिपद्यमानमप्रतिपद्यमानं प्रकृतिप्रत्ययादि तदेव पदत्वादे
नविवक्षितो। अस्तु सिद्धं तन्मात्रमादेशत्वं नात्र नैवं विधानात्। न च सन्नाशिष्टस्यावयवकार्त्स्न्यवाचित्वात् सर्वविका
रेप्यनित्यत्वस्य तावद्दृष्टम्। यथा भाण्डस्थितं उध्वस्य पाके सति सर्वस्य दृष्टान्तरेण विकारेप्यनित्यत्वमेवे
त्येकदेशविकारे हीति न वाच्य। विकाराभावप्रतिपादनायोपलब्ध्यातयोक्तत्वात्। ननु विकाराभावे स्थान्यादे
शाभावानुपपत्तिरिति चेत्। न। बुद्धिविपरिणाममात्रस्य स्थान्यादेशभावसिद्धावविधेयत्वात्। नन्वसोर्भूरित्य

राम

त्रंवादेशस्यस्थानिवद्भावेनधातुसंज्ञावद्दाधूधायोरप्यादेशत्वाविशेषात्स्थानिगताघुसंज्ञास्यादितिरांपत
विशेषणसेपिप्रसक्तेरणत्वस्यादितिचेत्। न। आदेशायह्याश्रयणस्यनितस्यमात्रसमर्थनार्थत्वातःशाद
संस्कृतोत्वग्रमागमिभावस्यप्युत्वात्। यत्तुयघेवदाशाद्दस्यदाग्रहणाद्आदेशःक्रियतइतिदाशाद्दस्यानर्थक्य
संगइतिकैयटः। तदसत्। स्थानिवद्भावेनदाल्लक्षणास्थानिगताघुसंज्ञामादायदावादेशोपियद्लोपेणत्वा
रिसिद्धिर्भविष्यति। अन्यच्चमस्करी। यथोद्देशायहेस्थानिवद्भावेनयद्यपिसिध्यति। तथापिकार्यकालपक्षेघुसं
ज्ञायाणत्वसमानदेशत्वाद्दावादेशोविधीयमानेणत्वघुसंज्ञयोरसिद्धत्वात्स्थानितिघुसंज्ञयाअप्रवृत्तेर्दावा
देशोचदाशाद्दस्यानर्थक्यत्वाक्षसज्ञानसिद्ध्यतीतिणत्वाप्रसंगएवेति। तद्ध्यसत्। अप्रवृत्ताघुसंज्ञास्थानिक
स्यापिदावादेशस्यस्थानिवद्दादेशाइतितद्रूपाश्रयघुसंज्ञाप्रवृत्तेरणत्वमप्रसक्तमिति। इतिदिक्। एवंचयद्येवमि
त्यादिवाधपरिहारेकैयटोक्तैःस्थानिवद्भावमनाश्रित्यइहुव्यावितिकश्चित्तद्‌नृतीयवस्तुच्छतरम्। कार्यकाल
पदेपूर्वोक्तरीत्यास्थानितिनिघुसंज्ञायाअप्रवृत्तेःस्थानिवद्भावाप्रसंगएवेतितदनन्वयरागोक्तिरपार्थिका।
यदिचकैयटेसमाधित्सातदेवसमाधेयंपूर्वरीत्याघुसंज्ञायात्वप्रवृत्तेरादेशोचदाशाद्दस्यानर्थकत्वाद्घुसं

ज्ञानेतिगत्वासिद्धिः। आदेशोपि स्थानिवदादेश इति द्वारूपात्रयस्य संज्ञाप्रवृत्तिरितितत्र हेयथो देशोवाद्य
लक्षणास्यातिगताघुसंज्ञो स्थानिवद्भाविनाशयदावादेशो पिपरतोगं न विशेषणत्वे पिप्रसमनेरणीवस्मा
दित्यव्याप्तमिति व्याक्षिपरो यंप्रथइतिप्रभाति यद्यपिलावस्थायामप्रागमेत्तते दीरस्मेवरूपत्वान्नद्वयवस्
चान्नर्थकत्वेनोत्वाभावात्रघुसंज्ञाप्राप्तिस्तथापि त्रिपीतीतिप्रसङ्गप्रतिषेधे नैमित्तिकत्वादेज्जिवद्भायामात्व
स्यान्तरंगत्वात्प्रत्ययविधिहेतुत्वाणमाये दाङ्डागमात्पूर्वं मीनातिमिनोतीतिविहिते आत्वे दीङो दारूपत्वा
दर्थवत्वाद्ग्रहणाविषयत्वाच्च संज्ञायामुपदेशोत्सादेशस्याघोरिछेतीत्वस्माहितोत्वघुत्वनिषेधेवाच्य
इस्माहदीङ इति ऽपादाशोत्सुपदेशाः दीङो मीनातीत्यात्वेलुङि पूर्ववद्डागमाच्चादेश्चसान्तरंगत्वाग
त्मनेपदेतवाप्रेकर्तेनित्यत्वाद्वन्तरंगत्वाल्लोले:सिज्नाद्वेशोड्डागमेरूपं सन्निपातपरिभाषया दीङो दारूपाप्र
याघुसंज्ञानभविष्यतिनापि प्रकृतिग्रहणनिबंधनाप्रकृतिग्रहणस्मप्रत्यारव्या नत्वादिति गरुडाभिसंधिः
पृच्छति। कुतः पुनरितिइमापरिभाषामनाननागतित्वत्ववाभिप्रेत्यपरिहरति। तथेति। लक्षणप्रतिपदोक्त
योरितिपदद्वयोप्रकृतिग्रहणकरणादेनद्वेषः किंनापाघतइत्यत आह। इहखल्विति। उपदिश्यतइति।

राम

मीनातीत्यत्र सा क्षादात्व प्रकृतितया रीङो निर्देशेन गुप्सुसंज्ञायां दोषप्रसंग इत्यर्थः ॥ उपादास्तेस्यत्र तु रूपप्र
सु ताइतिभावः । एवश्च स्यानतुहन्नेरित्यभिप्रेत्येदृ मुक्तो व्यतुहनीवात स्यविषयविशेषणातया धारण्या
नादेचो विषय एव आत्वविधानादीत्त्राद् एव दाप्रकृतिरितिभावः । प्रकृतिशब्देन सेति धानाद्या प्रकृति
ग्रहणतइत्युक्तो सा क्षात्स्व दाप्रकृतिसंभवेन व्यवहितस्य प्रकृतिशब्देनोपादानं त्याज्यमिति शेषः । प्रकृतिप्र
कृतितयाप्रकृतिग्रहणेनान्यत्र स्याद्दित्तिपरिहरति । नैषदोषइति । साक्षादिति शेषः । न चेयमिति । दीङ
ती त्यर्थः । तदेवोपपादयति । एतं ता प्रकृतयइति । यथाकृतार्थ्य साहिराणादीङः प्रकृतिमाचप्रतीतिः । प्रि
त्वाष्पूर्वकारिणां त्विवइत्यनुहन्नो वत्र एव स्यान आत्वमित्येव प्रतीतिरितितत्स्य प्रकृतिप्रकृतितैवेत्य
र्थः । ननुवाकारान्तलक्षणप्रत्ययसिद्धये एज्विषय एवात्वविधानमुचितं । नत्वेचस्याने आत्मघातद
पदायो वर्तत इत्यत्रैरवस्मा नघत्र । किं चात्रेचः स्यान इति व्याख्यानेमीनातिसूत्रे चोपदेशाव
चनमाकारान्तप्रत्ययसिद्ध्यर्थमिति वार्त्तिककारदृष्टिं भाष्यकारोपि तत्रवक्ष्यतिपूर्व उपदेशाः इति
यद्येचनोपदेशो अधोपदेशेन न एवूरावच्योपदेशाइति विप्रतिषिद्धेनैव यविषयविज्ञास्याम इति ष

यदिति। तथा चोक्तरवार्त्तिकविरोधउत्तरभाष्यविरोधश्च। अपि वा एतद्विषयइतिहन्निमासपदमञ्जरीकारकैय
टमाधवादिग्रन्थानविरोधः प्रकाशविरोधश्चेति चेत्। अत्रेदमालोचनीयं। मीनातीति सूत्रे मीनात्यादी
नामात्व उपदेशावचने प्रत्ययविधानार्थमिति वार्त्तिके तस्य उपदेशावस्थायामात्वं भवतीति वक्तव्ये उपदे
शावस्थायामात्वविधाने इष्टः प्रत्ययविधिर्यथा स्यादिमादिर्ययथ स्वरसादनुत्पन्न एव प्रत्यये आत्वं भवता
ति नार्थः किंतु यावान्प्रत्ययाकारान्तनिमित्तप्रत्ययविधिस्तावन्मीनात्यादिभ्योऽप्याकारान्तनिमि
त्तप्रत्ययोत्पत्तिर्यथा स्यादेव न पुनरात्वे प्रत्ययोत्पत्त्यर्थे प्रतीक्षितव्यं तत्र न च वान्तदृष्टे चानुत्पन्न एव प्रत्यय
ए न विषय आत्वविधानो विन्या एवं वैवद्यत्यस्य प्राकृतस्य प्रकृतिविशेषणा वैरूप्येच भवति तेन दीदस्य
स्यामेवावस्थायामेतद्वचनादाकारान्तनिमित्तेघञ्कृते तन्निमित्ते चे विमत्ते चरवात्वे कृते आनोयुगि
ति पुकि उपदायइत्यादि भविष्यति। तथा चोक्तं कैयटे। उपदेशावचनमिति। आयुष्मांरणोऽनुत्पन्न ए
व प्रत्यये आत्वं कर्त्तव्यमित्यर्थः। भाष्यकारस्तिनमेवार्थमन्यथा व्याचष्ट उपदेशावस्थावोक्तव्यमिति।
उपदेशेन आकारान्ता वा प्रत्ययः आकारान्तनिमित्तप्रत्ययप्रकृतत्वे यथा स्यादिति यद्येतेन तथामी

राम

नातीत्याद्योपीत्यर्थइति। अस्माद्धोर्विहितो नारायणीयेऽउपदेशाग्रहणस्य फलं दर्शयति आत्वमिति।
यथयेवार्तिकार्थः सोऽभवेत्तथाशब्दान्तरेण विहितेणीति नतु वार्त्तिकपाठमन्यथाकरोतीत्यर्थः इति एवं चै
त्विषयइत्मतमवलंब्य दोषमुद्भाव्यान्तरचन्द्रिकार्थे हृदि निधायतदाशानोक्तं एवं स्यानइति। स्थाघ्वो
रित्वइतिवार्त्तिकभाष्यस्यतन्मतेनसङ्गतिः प्रकृतिविशेषणतयामेतादृशार्थकत्वातिकारं भगोरव
देशेम त्वेन्निति विषयविशेषणामित्विद्युपतिभाष्यस्यता तेननोत्तरवार्तिकभाष्यादिविरोधः कश्चि
दिति। दीङोलुङि के: सिजादेशोऽएत्त्वमिति आवेएवरवबाते सिज्ञ्काचसंनिपातन्तमात्वियद्दिशु
संज्ञाप्रवर्त्तयेत्तर्हि स्थाघ्वोरिच्चेतीदादेशः स्वसंनियोगशिष्टश्चः किन्त्वमायाद्ध्येतरस्य कित्सन्निपाते
नविहितआकारइदादेशापवादेणसिचो ः कित्त्व आह स्मादिति नघुसंज्ञा प्रवर्त्तयेदतः प्रतिषेधवैयर्थ
र्थ्यमेवेति वार्त्तिकं दूषयति। नेति। स्थानिवदादेशोऽपिनाकित्त्वज्ञाएतीत्यर्थः। ननु दीङः सन्यात्वविक
ल्पेनोच्यते तत्रात्वपक्षे इस्सभावः कथं न स्यात्। यत्तु कश्चित्। आत्वविधानसामर्थ्यात्रिसभावः।
अमधालाघवार्थे दीङः सनी सभाव इत्येवं वदेत्तदिति। तन्नुच्छ आत्वस्य निमित्तत्वमपि स्पष्टं वचो।

अन्यथा ऽसत्याविद्युसंज्ञा ऽभावादिसंभाठेन स्यात्। ननु वो कंदी इः सनीसभाव इत्येव वदेदिति सचापूर्वो वि
धिर्भविष्यति। एवं च पुनरात्वे ऽर्थ्यमेव। यद्येवं हिदीर्घत इत्यत्रापि न स्यान्न भवति। न स्यान्नपूर्वविधिः त्वाक्य
तेव कृते। अथे सभावो विकल्पेन उच्यते इत्यस्य फलो हि त्वन्ते। इसभावे हि दीर्घते तिरूपद्वयं भविष्यति नार्थे आ
त्वेनेति चेत्। न इदमत्र कार्तन्त्रप्रक्रियासूत्रं। अम्य यगुरोर्वा दीर्घ इसनीति। अमी तिरा मुमुक्षते। अपगुर
त्वाद्दृश्यत्रा मुलिपरतो दीर्घः सनि परत आत्वो विकल्पेन। तत्र यदीसभाव एवोक्तः तत्र अपगुरोरपि स्यात्। ए
कयोगनिर्दिष्टत्वात्। अथ अम्यपगुरो वा दीर्घः सनीति योगद्वयमिति चेन्न। भिन्नवाक्यतादोषात्। अपूर्व
इसभावश्च कर्त्तव्य स्यात्। प्रकरणविच्छेदश्च स्यादिति। तन्न रुरुमतं। ननु गुरोर्मतं। गुरुमतेतु नात्वेवाच
निकमपि तु सायलब्धं। कथं। यदा सनैमित्तिकपक्षस्तदे वोजलि तिसनः किं विसते ऽन्निमित्ताभावान्नात्वे
यदात्वेन। निमित्तिकपक्षस्तदा निमित्ताये ह्या भावात्रा गेवाज्बं। अस्मिंस्तु पक्षे घुसेन्नायाविद्यमानत्वादिव
भावः स्यादेवा तदेवस्मभयथा हि शेषमासे त्रापि सन्निपातपरिभाषयैवेष्टसिद्धिः। सन्निमित्तं जायमानमात्वे
यदि हि घुसंज्ञानिबन्धनमिसभावं प्रवर्त्तयेत्तत आकारसन्नोगानन्तर्यविघातः स्यान्नस्यात्तनासहाने नन्तर्यविघात

राम

केऽस्य भावे कर्त्तरि नैवाकारः आत्मानं दर्शयतीति दारूपाभावात् घुसंज्ञाभावात्तस्याभावः। यदाहुः। यं विधिर्यमुपा
श्रित्य सन्निपातप्रवर्त्तितः सविधिस्तद्विघातस्य न निमित्तं भवेदिह॥ यच्चाहुः। यत्संबंधमुपाश्रित्य योऽस्य वि
धिस्तत्वैतत्संबंधविघाताय सविधिस्तद्विघातस्य न निमित्तं भवेदिह। यच्चाहुः। यत्संबंधमुपाश्रित्य योऽस्य वि
धिस्त्वैतत्संबंधविघाताय सविधिर्नोत्सहेत वै। यद्येवं हि दाधेत्यत्रापि दीर्घत्वं न स्यात् अनित्यत्वाद्व्यस्याः परिभाषा
स्यात्वं न दाप्रकलेप्यास्तामिति चेत् न कष्टायक्रमणादिति लिंगाद्दीर्घविधावेवानित्यत्वज्ञापनात्। सामान्यापे
क्षज्ञापने प्रमाणाभावात् स्थलप्रसक्तानुप्रसक्त्येति। ननु वार्त्तिककारमते प्रणिदात्तेति दीर्घः स्यात् आवेद्य
ते दारूपत्वेपि दीर्घः प्रतिषेध इति वचनात् घुसंज्ञाभावात् नस्यादिति चेत्। नस्याद्योरित्व इति विषयवि
शेषे निषेधनिर्देशात् अन्यत्र तु जादौ दीर्घः स्यादेव घुसंज्ञा स्यादेवेति प्रणिदात्तेत्यादि सिद्धं भवतीति केचित्।
वृत्तिकारादीनां मते तु दीर्घोऽनुकरणस्यात्वाभावात् जादि सुमीनातीत्यात्वे दारूपस्यापि घुसंज्ञा न भवतीति
प्रनिदात्तेति णत्वं न भवति एवमुपादास्तेत्यत्रापि घुसंज्ञाभावात् स्थाघ्वोरित्वेतीत्वं न भवति। अत्र पूर्व एव प
रिहारः परमार्थः आम्नायिकत्वात्। द्वितीये तु विपरीतत्वाद्विपरीतमिति कर्मदी। अतएव धानामेकानत्वमि

मतमवलंब्याह। प्रतिषेध इति। दैपः पांतत्वेनानेजंतत्वादादेच इत्याभावादप्राप्त्याभावादित्यर्थः। ननु प्रतिषेधसाम
र्थ्यादनुबंधलोपे सत्याप्युत्तरकालं स्यतानुबंधनिमित्तप्रतिषेधः स्यात्तान्न ह्यस्तमनश्यत्यत्रैव निषेधस्य प्रा
प्तत्वादस्यैव स्यान्नदैप इति वार्त्तिकार्थः। असति निषेधे किमनिष्टं तदाह। अवदातमिति शुद्धमित्यर्थः। दोर
द्ध्वोरित्यतो योरित्यनुवृत्त्या च्छ उपसर्गात्त इत्यनेन तत्वं स्यादित्यर्थः। शोधनार्थस्य दैपो रूपमिति सूचयितुं शुद्धमि
न च्चिदमनुपपन्नमनेजंतत्वादेचत्वाभावे नदादारूपत्वाभावात्प्रतिषेधसमानयोग इति मत्वेन विधेरप्यप्रवृत्तौ
तत्वस्याप्राप्तिः। किंच दैपो दाप्रत्ययुक्ताघुसंज्ञाभावे प्रसक्त्यभावेन तन्निषेधवचनमनर्थकमिति भावः। दैपः
प्रतिषेधप्राप्स्यभिधानमस्यमज्ञस्य च वार्त्तिके। अपि चोत्तरत्रान्त्रासरूपसर्वादिना दाप्प्रतिषेधे एकत्वे निर्दे
शेनाकारान्तत्वादिति वार्त्तिकस्य दैपदिति तदस्तु तायुक्तयानुपपन्नं। अत्रेदमालोचनीयं। एवमात्मपदेऽदेङ्घोर्ये
रप्युपदेशे एजन्तत्वाभावाद्दाद्याभावेऽघुसंज्ञातस्मात्तदर्थं दोदद्घ्वोरित्यादिः कश्चिद्घत्नश्चास्थेयः। तत्र बुद्धयिष्यते तदेङ्
निवृत्त्यर्थं सदनेजन्तं निवर्त्यं सजातीयत्वाद्देङोऽपि घुत्वमावेदयति। अनेनैवन्यायेन दैपो घुसंज्ञाप्राप्तौ तत्प्राप्ति
रप्रतत्रेति सिद्धान्तानभिज्ञः पर्यवसन्नी मन्यते। एवं घुसंज्ञाप्रसावपि नाकारान्तत्वादात्म्यपत्याभावात्प्रतिषेधोन राम

प्राप्नोतीति सुप्त्ववत्त्वनिट्प्रतिषेधे एधङ्‌ निर्दिश्येनाकारान्तत्वादिति। अनुबन्धाना मुच्चारितप्रध्वंसित्वात्‌ उपलक्ष
णार्थेनकाकाट्विवत्त्सर्वमाराणानां कार्यमात्रोपयोगित्वात्प्रयोगेनैर्यत्पाभावादेनेत एव इ इविति ह्रस्वस्य
तस्यैव भयत्र ग्रहणानर्थक्यमाशङ्क्य सेत्स्यतीत्याह। सिद्धमिति। एकाच उपदेशेत्याह। पितस्तिसेधादिति। यद्यप्यत्र सू
त्रभङ्गतथापीह सिद्धिरितिमन्यते। सूत्रभङ्गेनैवेह सिद्धिर्व क्तव्येत्याह। तत्रेति। यथान्यासे दोषमाह। अद्य
वितीति। तद्धेति विघटयति। वाक्यताव हितिवातस्येति। धातुपाठेलव नार्थकोवातः यद्यप्येतेदेवपिवातेः प
नीयस्त्वयोश्चवर्त्वसापन्नयोरदाविद्यत्वदाप्रत्वादेनग्रहणानात्प्रोरी। द्राय यतीत्यत्रनातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। एवंचा
नन्यार्थकपिसतिषेधकरणेसूत्रभङ्गोपिदोषइत्याह। सूत्रेतर्हीति। चार्थेतर्हिः सूत्रेचविघतर सार्थेन
वातपद्ये हिचर्त्वे नयथान्यासस्यसाधितत्वादितिप्रत्ययभावइति भावः। यद्यत्रस्य तस्यावचनेदोष
माह। वाक्यतावदिति। प्रशिखायतीति षेधवारणार्थवातप्रतिषेधोवक्तव्यस्तद्ध्यर्थंच धातुपाठेद्वाद्वेयी
वात्रोपठितव्याविति। तन्मतेयथान्यासेमपुदादोषः स्यादित्यर्थः। यथान्यासेएकत्र धातोवर्णविका
रस्यात्रकल्पनात्वल्पनेतुसूत्रभङ्गएवमहान्दोषइत्याह। सूत्रेतर्हीति। अस्मिन्पक्षे यथान्यासस्तर्हिः हे

नौयत्नः सर्वं मिथ्यते अन्तोयथान्यास एव साधीयः पकारलोप इति। पूर्वत्र भूतपूर्वगत्या सानुबंधकत्वे कृत इ
ष्यत आह। अनैमित्तिक इति। तदेव कथमत आह। तावत्येवेति। हलन्त्यमित्यनेमिति कार्यामित्संज्ञायां सत्या
मेवात एव च षत्व सोरेकाव भ्या सलोप श्चेत्यत्रा प्यविवतस्य लोप इत्यत्र निमित्ताग्रहणात् कालीनो सुबंधलो
पो ऽप्यनैमित्तिक इति भावः। नन्वेकाल्पकृत्सत्स्यपि पकारलोपे उपदेश विशेषिते ऽन्तत्वाभावाद्धात्वन्तस्या
देवेति चेत्। मैवं द्वैयः पित्करणान्यथानुपपत्त्या उपदेशपूर्वं तत्वाभावेपि पकारलोपेन संपादित मेवांत
त्वमाश्रित्यात्वं भवत्येव विरोधात्। नवीनास्तु। उपदेशग्रहणसामर्थ्याप्रसारख्यानत्वात्। तथा च भाष्ये उप
देशग्रहणान्न करिष्यते। यद्युपदेशग्रहणान्न क्रियते चेत्तास्तोता अत्रापि प्राप्नोति। अत्राप्याचार्यप्रवृत्ति
र्ज्ञापयति न पंचि मित्संस्येच त्वात्वं भवतीति। यदयं क्रीङ् जीनां णौ विभात्वं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकं। नियम
मार्थमेतत्स्यात्। क्रीङ् जीनां णावेचेति। यत्त्विहिमीनातिमिनोति दीङां णित्यत्रेजन्ग्रहणमनुवर्त्तयतीति
। तदसत्। नापकोज्ञा। वनपूर्वकोपदेशग्रहणान्निराकरणे नात्रात्वाप्रतिपत्तौ प्रतिपन्निर्गोरवं किं च
यद्युपदेशग्रहणानिराक्रति परमे वेतरे कान्निवातहिमीनातिसूत्रे कथं वदन्ति सप्रवृत्तत्वर्हि उपदेश

एम

ग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं प्रकृतमनुवर्त्तते कः प्रकृतं आदेच उपदेशे ऽशितीति। तत्र प्रकृतिविशेषणं विशेष
णं न चेहार्थ इत्यादि। न ह्यत्र संताः सतः प्रकृतत्वं तदनुवृत्तिर्वा युक्तं तेन वा प्रकृतिविशेषणतावावक्तुं शक्यते।
अथैजंतमितिग्न्से उपदेशग्रहणानिराकरणमितु अतेन किं पदांतरमुपपत्रवकुमुघतोसि। ऐमिति चेत्तत्कथं
इत्यं। उपदेशे ऽयएजिति। तर्हि नैवात्वं किं न ब्रवीषि। तर्हि यकारलोपइति व्यर्थं अहने यिपकारलोपे प्रजु
पदेनाइत्सने नापिसिद्धत्वात् नैवा अशितीति। शिद्धि नेशित्सदृशोप्रत्यये कार्यस्य विज्ञानात्सकारव्यवधाने
वकार्या प्रसंगात् ठौकिताञौकितेति वा। अथैजंतोपक्रमेण सर्वपदे उपदेशएजित्युपसंहारे उपक्रमोपसं
हारविरोध इति चेन्न पदांतरेपि परिहारसंभवंतीतिन्यायान्नोयसंहारविरोधः तस्मादेवं योजना पूर्वकांतयसो
अनेजंतत्वादित्यत्र विकल्पनीयं किमुपदेशोयपूर्वनष्टं तत्त्वाभावादात्वाभावः उत उपदेशे यथैजंतं तदभा
वाद्भाव इति वा नाघइत्याह। पकारलोपइति। नापि द्वितीय इत्याह। अत्र माङ् इति ङितात्वस्य मेङोयह
णात्स्यात् तरंगप्रत्यासत्त्या वतिलरार्थे ननित्यसंबंधात्। माङः स्फुवति मिमीनइत्यादौ वाति पदसममभिव्याहा
रेणावहिरंगतयावैदपक्षिकत्वेनानित्यसंबंधानयहणानिरवे ज्ञानित्ययोगे सत्ति विवद्दासा पेक्षस्यात्र

हणाद्वा न च माङ्ः देशेन त्वविधानुद्देश्यत्वात्तैकत्वस्याविवक्षितत्वान्माङ् इति। द्वयोरुपदानमिति वाच्यं। आत्ववि
धौ प्रकृतेरुपादेयतया विवक्षितमेकत्वं यत्र माङ् इति मेङो ग्रहणमित्युक्तं। माङ् मान इत्यस्य सानुबन्धत्वात्।
मेङो माङ्रूपस्य कलत्वात् लक्षणस्यैव ग्रहणं न्याय्यं न धास्व्यतिहारे तत्संभवः व्यतिमिमीत इति व्यतिहारयो
गस्य वाच्यावाचिकत्वात् इति स्वयमेवाभिधानात्। न च माङो व्यतिहारयोगस्य पदान्तरसंनिधाने प्रतीयमा
नत्वेन वहिरंगत्वान्मेङो हि तद्योगस्य वैपरीत्येनान्तरंगत्वाद् ग्रहणं न्याय्यम्। उभयस्फूर्तावन्तरंगवहिरंगा
वतारात् इह चान्तरंगस्फूर्तेरभावात् प्रत्यक्षेण क्लृप्तत्वान्माङ् एवस्फूर्तेरतो मेङो ग्रहणमित्युक्तमिति क
थितं न तु क्लिष्टप्रबंधनमात्रं प्रत्यक्षेण क्लृप्तिः किमित्याह मात्रस्यातोऽर्थविशिष्टस्य वा आद्ये व्यतीहारग्रह
णं न कुर्यात् ... चां माङ् इत्येव वदेत्। अन्तोऽर्थविशिष्टस्येति द्वितीयः कल्पउपाउपास्यः व्यतीहारयोगमा
ङ् इति। व्यतीहारं हमि ... विनिमययोगे नान्तरंगात्व क्वचित्तु ... मभिव्याहारेणैव विवक्षितत्वाद्वहिरंगात
त्पश्चाद्व्यतीहारे इत्यपादानवलात् तदर्थेति सम्बंधस्य मेङो ग्रहणमुत पदान्तरसापेक्षः व्यतीहारे तु मेङो ग्रह
णमित्यभयस्फूर्तेरप्रत्यक्षत्वात् पदान्तरस्फूर्तेरभावात् प्रत्यक्षेणोत्पादितत्वेन। शब्दमात्रस्य माङ्ः अन्य

राम

देशेण क्षणस्यापि व्यतीहारविशिष्टस्य क्षणस्यत्वात् किंच व्यतीहारश्च सुपादानसामर्थ्यात् शास्त्रस्याव्यावर्तनि
मित्तत्वादिति नायेनार्थो विशिष्टतया क्षणमेव लवत्वं युक्तं नत्वाद्यमात्रस्य। तस्यां वैकान्तिकानैकान्तिकायोग
युक्तत्वात् सापेक्षनिरपेक्षनयाश्चोभयस्मृतौ वेतरेतरगवहितं गवतारस्यासत्वात्। यच्चात्र समाधिस्तेनैवाभ्य
धायि माऽस्तु तेन मेधानात्पूर्वकालत्वस्य प्रमाणकर्तृकत्वस्य च स्मृत्यप्रत्ययाद्यप्रतीतेश्चान्यो व्यतीहार
वृत्तिर्माऽस्तु संभवतीति मैवं पूर्वोत्पन्नत्वमिति ज्ञापयन्ति सिद्धिः। साम्प्रतमसत्कल्पायपदनाभिधानेनैव
वृत्तिस्थिमाहुरीचां माऽस्तु इमे व वाच्यो व्यतीहार इति नव गतिस्तत्र जो होत्रादिका दैवादिकाष्ठमात्रेण निधा
नादेव त्वकाप्रत्ययेन नोमस्त्वो नव व्यतीहारार्थकाद्यो डि। इत्यनुवंधो माऽस्तु। स्मृतिसमर्थात्तेनात्र समे
उ॰ पदग्रहणस्यादिति व्यतिहारग्रहणमनर्थकं। किंच यदि न चान्यो व्यतिहारवृत्तिर्माऽस्तु संभवतीति वचना
दस्यार्थस्येह विवक्षितत्वादित्यभिप्रायस्तर्हि प्रसज्येत स्मृतिसामान्यात्। माऽस्तु। पूर्वस्मृतेर्मीति पूर्वपक्षे तस्य नम
सुगतं नहि पुरस्मृतिकस्यमाश्रो व्यतीहारवृत्तिर्नास्ति। अथ विवक्षया व्यतिहारवृत्तिता भवतु व
पुरस्मृतिवांतोव्यतेतर्हि नियतविवक्षासापेक्षव्यतिहारार्थकमाऽस्तु। स्मृतिकाले नित्ययोगसुक्तात्म
निरपेक्ष व्यतिहारार्थकमाऽस्तु। स्मृतिर्नहरउवारिते सुभयस्मृतेरव्याहरतत्वादनउभस्मृतौवतरेतगवहितंगे

स्यादिति विकृत्य नेयस्तु राज्ञाकिमर्थमिति न जानीमः इममलमसस्मृहेरणं न चमेऽन्यवत् किं न निर्दिश्यत इति वाच्यो । अनुबं
धकृतमेजन्तत्वादाकार इति नास्तीति ज्ञापयितुं । तेन ह्येधः पकारे सत्यैचात्वभवनी त्यस्याप्राविति प्रतिषेधो भवतीति सिद्धे । दै
पृधातुरेवनास्ति । किन्तु दाप् इत्योपधन इति सुकारः प्रतिषेधः इति मन्यमान आह । अथवेति । तृप् विरणा इति । दिवादिषु
यं पठनीय इत्यर्थः । अयं बहुलेन स्वसमतः तत्र तत्र वार्तिकमंगेऽप्याणिनीयं स्यादिति स्वयमेवोक्तत्वादि तद्वसेयं ।
अनुनासिकेवान शिदायमान इत्यत्र स्वरभेदः तृपति धातोराद्युदात्तत्वं नापि चान्तं उदात्तत्वमिति चेत्तन्न
नभिधानाद् स्माधान्तो नुक्तेनेति कश्चित् । आद्यन्तवत्त्व पदे शिवन्ना वादेवति न विहितः प्रयोजनमि
ति शंकते । किमर्थमिति । आद्यन्तवद्भावपदे ज्ञाप्यमुखेव रितार्थत्वादेकस्मिन्नसहायेगौणोव्यपदेशो वद्भाव
माह्ययनहि यतीति तदर्थमयं यत्नः कार्त्स्न्यस्यप्रहासनीति । अनुस्मिन्द्वितीयाद्वौ सतीत्यर्थः । परिमाधित
मादिवांते त्वसहायेन त्वसहाये स्याद्यन्तयोर्यानुपदिष्टाकार्याणि तान्यसहायस्यापि यथा स्युरित्ययं
मारंभः । पृक्ताद्भ्यात्रासहायवचनो गृह्यते । न सह्यावाची । अन्यथा समन्वयनेनवहत्वत्यहि यस्याचामा
दिस्तद्वृद्धमिति भकारस्य कारस्यह इत्यातन्निमित्तः ए ऽवा प्रमुयादिति दोष । यत्तु वृद्धापिवद्व स्थिन स्थपृ कार्य एम

संख्यास्तीति किमेकस्मिन्निति न कृते स्यादिति कैयटः । तन्न । अत्र भ्याम इत्यादौ प्रयोजनस्य सत्त्वात् किमने
न कृते स्यादिति चेन्न प्रयोजनान्तरकथनेन उक्तं । अनेनैतु एकस्मिन्निति करणस्य प्रयोजनं संभावनालयन्नेभव
इत्यत्र भ्याम अकारान्ते रेफे [illegible] संज्ञाबाधकत्वेः [illegible] वा चित्वेन स्यादिति चेन्नः प्रयोजनं तेषामुः उपमानेयमेपवा
विलो विभक्ते भेदेन [illegible] योगाब्वोचन स्थानेनेतस्मिन्नितु यमेयवाचिनः [illegible] मानो वाचिनोपि
तदेतादतियथा मधुरावत्या हलिपूर्वे प्राकारः इति । निमित्त रूपतादात्म्यादतिदेशो बुधाधान्यात्क्या यातिदेशापूर्वा
यते । आद्यन्तवदपदेशो हि निमित्तपूर्ववत्त्वानुवृत्ति निर्मूलं [illegible] इति देशोहि कुरुते [illegible] मादौ वंतवदपदेशोपि
अत्रो ज्ञापितस्य [illegible] रूपस्य वृद्धिरूपस्याभावात् [illegible] संज्ञायास्त्वभावे [illegible] नस्यात् । कुर्वतीत्यादौ [illegible] टेरे
त्वारब्धस्य कार्यस्यातिदेशेन दोषः । यद्वा । प्रयोजनाभावादपि नाश्रयणीयं तेषां [illegible] आद्यन्तमि
संतशब्दस्य पूर्वनिपातः [illegible] भवति [illegible] बाधः । अन्तादिवच्चेति लिंगात् । ननु दिति
याद्दैविघमानत्वादिति [illegible] नत्वेकस्मिन्नितर्थं कथमानेच [illegible] चेत् । आद्यन्तशब्दो
विघ्नेयस्मिन् [illegible] आद्यन्तवत् [illegible] आद्युदात्तश्चेत्यादिना [illegible] स्वभावादेकस्मिन्नेव [illegible]

प्रवर्त्तनादिति भावः। क्वचिदाद्यंतवद्भावादिति पाठः। तस्मिन्न्याय्येऽनेकस्मिन्नेवाद्यंतव्यपदेशो मुख्य इत्यर्थः।
व्यपदेशिवद्भावस्यापि न्यायत्वपरिभाषितत यामुख्यत्वात्सर्वकार्यसिध्यनुगुणतया व्यापकत्वाच्च तद्वचन
मेवोचितमित्याह। तत्रव्यपदेशिवदिति। आद्यंतवदित्यस्य स्थाने व्यपदेशिवदिति वक्तव्यमित्यर्थः। तत्रसति
निमित्ते विशिष्टो व्यपदेशो मुख्यः। ओव्यवहारो व्यपदेशः। स यस्यास्ती व्यपदेशी। यस्तु व्यपदेशनिमित्ताभावा
द्विद्यमानव्यपदेशः। सोऽनेन तुल्यं वर्त्तते कार्यं प्रति स व्यपदेशिवद्भवतीत्युच्यते। ननु उक्तनिर्देशे किंप्रयोज
नमिति पृच्छति। किंप्रयोजनमिति। उत्तरमाह। एकाच इति। तस्मिन् क्रियमाणे तस्मिन्नाश्रीयमाणे इत्य
र्थः। लिटि धातोरित्यादौ प्रथमस्यैतत्वाक्यभेदेन संभत्स्यते। यत्र प्रथमस्याप्रथमस्य चैकाच् तत्र प्रथम
स्यैवेत्यभिप्रायः। आह। इहैव स्यादित्यादि। इय्याय आरेति। तत्रत्यत्रापि सूत्रे संप्रत्ययार्थमित्यर्थः। किं
तत्सूत्रमित्यपेक्षायामाह। वसतीत्यादि। अवयवषष्ठ्येवेति। विषयभेदाद्वियत इति प्रादेशरूपः सकारः
प्रत्ययावयवः सकार इत्येतस्मिन्नाश्रीयमाणे करिष्यतीत्यादावयवस्य सस्य षत्वं स्यान्न तु [illegible] एम
द्वावितिभावः। वस्विति। वचो लिटि तिपि इत्वे लोपः इतीकारलोपे लेटोऽडाटावित्यडागमे सिद्धं रूपं लेटि

तिसकारमात्रेप्रत्यये चोः कुत्वे सति तस्याप्रत्ययावयवत्वाभावात् षत्वमप्राप्नुवदपदे शिवाद्भावेन प्राप्नोतीति
तत्फलसिद्धिः। अवचना इति। अत्र बहुव्रीहिणा वचनमत्या लोकविज्ञाना इति पञ्चविज्ञानपदस्य करणा
युत्पत्त्या लोकव्यवहारा इत्यर्थः। तथा च वचनरहिता लोकव्यवहारा एवमपदे शिवद्भावस्य सिद्धावपूर्ववच
वचनमयुक्तमिति भावः। एतदेवोपपादयति। अंतरेणेति। उक्तेऽर्थे दृष्टांतमाह। तद्यथेति। एकशालोया मद्
ति। ननु तथापि प्रकृते कथं संगमनीयमिति चेत्। इयाय इयाय। आरंभश्चैकाचो द्वे प्रथमस्य द्वित्वे क्रियते।
तत्र इकारमात्रस्य धातोः प्रथमः एकाचवयवो न संभवतीति। इतीत्यतः यंति। अयनं आयकः।
अगात्। गमयतीति प्रयोगसमुदाय धातुत्वेनापेक्षितस्यायमवयवो भवतीति द्वित्वं भवतीत्यर्थः। तत्रायं दोषः
यस्य प्रयोगसमुदायस्यावयवस्तस्यैकाचोऽवयवो द्वित्वं स्यात् ननु इकारमात्रस्य बहुव्रीह्यर्थस्य तत्राभावा
त्। यथा। आर्थकृत्स्य धातोरर्थोपादाने वयाविर्त्वे। अर्धग्रामे वर्णमात्रस्यावयवत्वमेकाच्त्वं वा अत्रा
पि वर्णमात्रस्य कथमेकाच्त्वं यदि कर्मधारयसमुदायस्यावेत्यारोपकारादेर्द्वित्वं तस्याद् बहुव्रीह्यर्थेकाच्
तासंगतिः। अत्रोच्यते। एकाजिति सूत्रे कत्राद्य संख्यावाची आश्रीयते। न साहाय्यवाचीति। तेन यत्रासहा

यएवार्थात्तचलनवन्मात्रे स्यैकाचोक्तिर्विप्रयत्नतुसमसप्रयत्नन्नाद्दरास्येवेति नकिंचित्कष्टं प्राधम्यं तु त्राद्यस्यार्थापेक्ष
पास्यपयाद्स्मेव अथवा अनेकार्थस्य धातोरेकार्थयुक्ता एकाजवयवो र्थान्तराये स्याप्यकार्थविशिष्टज याप्राय
मस्त्वेति यथा यद्यपि शिलापुत्रकस्यशारीरमिस्यत्रशिलापुत्रकस्य शरीरं तथानन्त्रकनिष्ठानेक क्रियाविषय
स्यावस्यानुरेक क्रियाविषयः शारीरमितिभेदेन व्यपदेशः जोषियत मंदिषदित्याद्दौविद् सहितः सिध्यस्त
योदष्ट-स्तचित्केवलोदष्टः न स्यायं सकारइतिव्यपदेशाद रूढि स्यत्रयत्व सिद्धिः तथापि गौणमुख्यन्या
याद्यत्रनस्याद्देवेतिचेत् नाव्यपदेशस्यामुख्यत्वेपिपर्यवसितोदौतैलशाद्दस्याप्रयोगवाहुल्या गौणत्वामि
मानोलौकिकानां नास्तीति लोकवद्दा स्त्वेपिव्यवहारान्न गौणमुख्यन्यायावतारः स्मरितलिंगासंगे गौण
मुख्यन्यायोनास्तीति वक्ष्यतइत्यपिद्रष्टं एकत्राणलोयामइति प्राप्तमज्ञाद् स्यानेकार्थत्त स्यचस्मारणप्काधव
छिन्नेविप्रयोगात्तत्रचमुख्यस्यैकशालात्व स्यसंभवान्नव्यपदेशोवद्वावो स्तीतिविषमोदृष्टं तुरस्याद्दविष
मइतिदृष्टांतरमुद्भावयति यथा तहीं ति यदइसमुदायइति याद्पर्यायः पूर्वश्चद्वः तद्यावेकपदात्मकं
तिपाद्एवविवक्षितः नतु कचः वा स्यात्प्रत्येकमेवपदमितिवोध्यटः तद्युक्तावर्णसमुदायः पदमित्यत्रा

एम

विपदशब्दे न पादविवक्षायानात् । साधिसुक्तेति चेत् । नावर्णसमुदायस्य पादत्वेपदाये क्तयावेलक्षण्याभि
न्नायोगात् । तस्मादेकपदाश्रितस्त्रपदशब्दे न पादविवक्षा । तथापदानां क्वचित्साक्षादवयवत्वाभावा-
त्पदशब्दः पादपरो नुपपन्ने क्रमयत्राविशुल्यत्वात् । नचैकत्रलक्षणापरत्र नेतिविनिगमकमस्ति । कि-
चाउपसंहारे गाणोपक्रमनिर्णयइति सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । तथाचदसोमाद्दितिसूत्रे प्रगृह्यसंज्ञायामाया
दीनां च विप्रतिषेधमुपक्रम्यासंभवे नचोपपाद एवमप्ययुक्तः । सतो हि विप्रतिषेधो भवति । न कचद
त्वोत्वेस्तः । नापिमवारः । उभयमप्यस्ति इतिसुपसंहारे भाष्यकृताहावो भ्यामयादीनां च विप्रतिषेध
निराकरणादुपक्रमेप्रगृह्यपदमित्यो त्वयोरुपलक्षणमिती त्वादीनामयादीनां विप्रतिषेधः सम
र्थितः के यदाहिभिः । तर्ह्येकपदाश्रितस्त्रानुपपत्यापदशब्दस्य पादपरत्वस्वीकारे उपक्रमस्य
पदशब्दस्यापि तत्परत्वमुचितमुपसंहारविरोधाद्यौ यन्त्ववर्णाः समुदायः पदमित्यादि । तदपि न ।
नह्यत्रपादपरत्वे प्रमाणमस्ति । न च सर्वत्रैवात्राप्यनुपपत्तिरस्ति । नचैकवर्णे पदमित्युपसंहारेष्व
नुपपत्तिः । नचैकपदाया त्राचः । अभावादिवएकवर्णात्मकस्य पदस्याभावः । अः । विष्णुः । इः । कामः । उः

५१

57

णां भुरिस्मादीनामेकवर्णात्मकानां पदानां मेकाक्षरकोशादिषु स्मरणसिद्धत्वात्। तस्मादुपसंहारस्थपदानु
रोधेनाप्यत्रोपक्रमस्थपदस्य पादपरत्वं न युक्तं। यद्यपि सापीत्यादि वैलक्षण्यपरतयाभिधानादित्युक्तं। तदप्यस
त्। अत्र तु उक्तस्य सवर्तनस्य वा पदत्वेन तत्पदस्यैव तद्वैलक्षण्यपरतया प्राप्त्यापदत्वात्। अनेकवर्णात्मकविवप
दादिषु सवैकवर्णात्मकपदस्वाभाविकानेकवर्णादिवत् वर्णाद्यर्थपो मु एवमेवेति न व्यपदेशविव
क्षा वोक्तीति। अत्रापरे पदत्वे नेति। पदादीनां योऽर्थः सोऽत्र पदार्थस्तद्धर्मः। पदादित्वात् समानाधिकरणत्वानुव
र्णसमुदायः पदमिति स्यात् एवमेतत् एवात्मपदार्थस्य पदादित्वादेनाभिधीयत इत्युपपन्नं। ननु षष्ठ्यन्त
शाब्दाभ्यां योगतत्र तथाप्यर्थाभिधानसंभवात्। किमित्येवं व्याख्यानमिति चेत्। नात्र षष्ठ्यन्तयोगासंभवात्त्रि
तयसाधारणपारणार्थमेवमुक्तं अत्र नन्वस्याभिदिदृक्षान्तमाह। यथेति। अनेकपुत्रेषु ज्येष्ठत्वादि कदेकस्मि
न्नपि तत्सर्वस्याभावात् प्रथमरूपता ध्रुव सा येन ज्येष्ठत्वस्य मध्यमकार्यकरत्वेन मध्यमत्वस्याप्यनुप
पत्तावकस्मिन्नपि तत्सर्वस्याभावात् प्रथमस्य व्यपदेशिवद्भावेन व्यवहारेण संभवतीत्याह। अयमेव ज्येष्ठ
इत्यादिना। न्यायस्य पदार्थार्थमुदाहरणान्तरमाह। तथेति। वक्तुः प्रस्तुतावाचित्वात् प्रथमपुत्रेणाहताभवि रण

अतीतस्यापि संभाव्यतानुक्तमप्रसूतायामिति। प्रसोष्यमाणापि काचित्पूर्वोत्पन्नेन पुत्रेणाहतेति लोके
दृष्टमत उक्तं प्रसोष्यमाणायाश्चेति। नवप्रसूतास्वपि प्रसोष्यन्ती सापि कुक्षिस्थेनापत्येन हेतुना सतीय
गपत्ताख्यव्यपदेशेन भाविगर्भापेक्षया प्रथमगर्भेणाहतेति व्यपदिश्यते बहुधा ह्यागतः पूर्वस्मिन्ना
गमनेऽस्मिन् प्रथमव्यपदेशो न तत्र गुरुत्वं कोनेवेत्यत उक्तमनन्तरेति। अत्रागमन्तु मि छुष्य भाव्यागमनना
तिवृध्याव स्थाप्यन्तु यथा हैव प्रथमव्यवहारमनन्तरमनागामिष्विति। सकृदागतस्तत्रैवाग
मे ते प्राथम्यं व्यपदिश्यतीति। लोके हि दृष्टव्यवहारः। तिनव्यपदेशो वदेवनकर्तव्यमिति स्थितं गयो
गप्रसारव्याप्तुमाह। सर्वेति। सत्यस्मिन्नित्याहि नाद्यं तच्छब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तं गौरवात्। किं तु
प्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वमेव। लाघवात्। तत्रैकस्मिन्नपि तिष्ठतीति नारंभणीयं सूत्रमित्यर्थः। इदानीं
सूत्रं समाधित्सुर्भगवान् भाष्यकारो वार्त्तिकं दूषयति। गोनर्दीय इति गोनर्दः पर्वतविशेषः तस्ये
उ.श्रावांमिति वृद्धाचासंज्ञायां भवार्थे छः। छ इति छः स्वोक्तस्तो गोनर्दीय इति भगवान् नात्मानं ति
देशति गतत्वमेतद्धितौ। अर्ह्येतद्दत्तागीतायतद्दश समर्थः। लघुधर्मस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे संभवति॥

त धर्मस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाश्रीयत इत्यंगीक्रियते। परंतु यत्र लघुर्न संभवति तत्र गुरोरपि तद्दाश्रीयते। यथाऽ
काशादिपदेशब्दाश्रयत्वादिना यंता वितुत्तो वक्तव्यादिः कस्मात इत्यवध्या काशायापरस्यादिः पूर्वस्मातः
इत्युक्ता एवाकाशे निवृत्तिदर्शनात्। अवधित्वनिरूपणाधीननिरूपणार्थकयोरनयोः सर्वाविशवृत्त्वात।
पूर्वादिशब्दवत्त्वलघुधर्माभावे गुरोरपि प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाश्रयितव्यमित्यंगीक्रियत इत्यर्थः। तत्किमित्यत
आह सतीत्वन्यस्मिन्निति। सतिपरस्मिन्यस्मात्पूर्वं नास्तिम आदिः। सतिपूर्वस्मिन्यस्मात्परं नास्ति। सोंत इत्य
र्थः। यद्यपि लौकिके न व्यपदेशिवद्भावे नैव तत्तिद्धयति। तथापि अनित्यादिर्नित्यमिदं चोत्पासरहस्यादिके
मुख्यमादिमंतमंतवत्तमवसाय चरितार्थलौकिकव्यपदेशिवद्भावे न गौणेतत्वतिसर्वथानप्रवर्त्तेतएवेति
तत्रापि प्रवर्त्तयितुमेतच्छास्त्रमारब्धमेवेति भगवदाशयः। यद्यपिव्यरिक्तलिंगासंगेनैव गौणमुख्यमायस्या
नवतारः तथापि ज्ञानस्य कलादिलिंगप्रतिसंधानसापेक्षतया प्रतिपत्तिगौरवनाश्रयणार्थवक्तव्यमिति।
मत्स्यवित्रित्या घटशान्त इति। प्रथमांतयोर्द्वंद्वः। पृष्ठावयवयज्ञितोराघटशान्तावित इति षष्ठीसमासः। त्रिमि
त्तमाघटशान्तवज्जितोपि संबंधिभवतीति तयोर्निमित्तनैमित्तिकाभावलक्षणः संबंधः षष्ठीविषयो ज्ञेयः। अस एम

यामित्रविभक्तायोयद्यो:देहो न स्यात्। तदभावे च वर्द्धं द्वौ तेष्व्यय मात्रांपदस्य सेकमभिसंबध्यतइति आद्युदात्तवंश्र
सेकं न सेव ध्येंत। नचवि शेषणास मासयावु किं नाप्नी यते:स्वरमाजोऽक्तितो:प्रत्ययात्वाव्यभिचाराद्विशेषणसमासा
नुपपत्तेरेकान्तेऽल्मिति। अनेकाच्। चास्त्यैवेत्यर्थः। औपगवइत्यादि। एकाच्त्वाद्दित्यर्थः। अहिचुं विकाय्यतिरितिवा
च्यायस्येति चेत्। अनेन पराच्वाद्दाकारस्य पूर्वमेवापहारात्। नचस्था। निवर्तावं स्वरविधौ तस्यप्रतिषेधात्। नच व्यञ्ज
नायेह मादिर्त्वं स्वरविधौ व्यंजनस्याविद्यमानत्वात्। नवाद्युदात्त निवृत्त्यर्थं मदोरविस्मय नपित्वमेकाच्त्वस्त
द्याद्युदात्तापवादत्वेन ज्ञापकमिति वाच्यं। अकारमात्र एव ज्ञापकस्यान्नत्वीकारोकारयो:रितितयोराद्युदा
त्तं न स्यात्। नचैकाच्प्रत्यये सामान्यापेक्षमेवाति चेत्। नाथाद्यादिसूत्रे विशेषणार्थतया न्यथासिद्धे:।
थअथ घञ्नित्यपूर्व पूज्यकपूते चांगातिकारको पयदासरेषामतो दानोन भवतीति सूत्रार्थः। कृतिरिति
।ननु क्तिनोनित्त्वमनर्थकमिति चेत्। न। नाद्येव वृद्धिति कसता विसूत्रचरितार्थत्वात्। तु काराहे तिनितिब्रूयाद्
वर्जितेयरतो गतिस्वरान्तरः प्रकृतिस्वरो न भवति। प्रकर्ता। प्रकर्तु। प्रकृतिरिति। तुश्च हेतुन्त्रागन्तुरिति।
सूत्रार्थः। नचानेकाच्क्तिनो नित्वचरितार्थमनेकाच्मपवाद प्रत्ययेन क्तिनोपहारात्। क्वचित्कृतम विसति

हलंतत्वात्। अकारप्रत्ययात् अनभिधानान्नु चिरिजिर्यादिभ्यो नत्विन्। जागर्ते अभिदधाति त्वादङ्। अत स्ताद्वा
विति त्रैवचटितार्थत्वमिति सम्यक्। नच मौवर्णः सत्यम्भ्सादंतसमभ्यादित्यर्थो प्रयणान्त दोषः। तदनो प्रयोगाद्दो
षाभिधानात्। जो षिषदिति लिङ् धैलिङ्गि ति लेट्। इट्ई टीति च ज्ञापकं विशेषविषयापि षयमेवेति प्रत्यक्ष दाहरणमे
नतायस्मिन्विधिस्तदादाविति। सतम्यंते नाल्ग्रहणेन यत्र विधिः क्रियते तत्र तदादाविति शेषुमितर्थः। खसचरूपसे
त्स स्यानन्तुहन्ति मा भित्स्येजहुतां। अजाद्यादवस्यात्। ननु आउजादीनामिति कृत्स्वमेव पाठ वार्तिककारो मन्य
ते। तथाच वक्ष्यति। अजादीनामटा सिद्धमिति कथमेतत्प्रयोजनोयद्यत्रिः सूत्रपाठप्रयोजनमुक्तं वार्तिक
कृता। ननु त्वामिप्रायेणेति वोद्धव्यं। अंतवत्वाद्वेप्रयोजनमप्यस्तीत्यर्थेति। पचे तेह्। स्यादिति इत्यादौ अंतं द्विवचनमि
ति कृत्वा। रव्युद्गमाले इति। इत्याद्येव ननु तदंतं द्विचनमिति कृत्वा। ननु येन विधिस्तदंत इति वक्ष्यमाणप्रयोजनेनै
व गतार्थमेतदिति वेत्। समंतात्स्येवायं प्रपंच इति सुधा को कुडः वीप्सा तावे मानस्मवात्रैवस्यान्ता नियानी स्या
द्वावेयात्वादेः सादेस्यान्भावान्नु स्याने कार्थक्यादिति महद्वैयम्यादयुः। ननु हनूतीति ज्ञापकादस्माद् पूर्वा
संज्ञा स्यात् तथाहि। यथा चोपिरिसज्ञास्यान्तदाभविताहोक्ष तिलेट् स्मा दोटिति आत्मनेपदानां टेरेत्व एत

नैनैत्वाभावेनैत्वपरत्वाभावेन तासस्योर्हत्व विधानमनर्थकं स्यादिति चेत् मैवं। न्यायनस्येह विषयत्वाताय
गनेगज्ञापकं। ईदृशमहेश्वरत्या दोषः त्रिशूद्रादि प्रत्ययसंभवात्। नवता सेरनुदृष्टत्रिरेवज्ञापिका। अस्य
नुयेधेननस्या संभवात्। तस्मादर्थवताव्यपदेशिवद्भावाद्भवति। प्रयोजनमेतत्। ननर्थवताव्यपदे
शिवद्भाव इति परिभाषाया विध्युपकारकत्वात् व्यपदेशिवद्भावस्य लौकिकन्यायत्वादिति धित्वान्त
स्नुयाहकत्वासंभवः। यथार्थवत्तायमपि लौकिको न्यायः तर्हि शब्दार्थसमुदायस्य सर्वमाश्रितात्वान्नुरूत
स्तत्राकारस्यार्थाभावान्न व्यपदेशिवद्भावइत्यर्थः। अयकाश्रिता अनेनपूर्वोदाहृते विषयेया ज्ञिकव्यपदे
शिवद्भावेनातिदेशाज्ञा स्वस्याति प्रयोजनमेपिकृतत इसमार्थवत्वाभावेनतद्प्रवृत्तेरवरूपमिदमारब्धमि
ति। तदृसन्नाकृतत इसन्नत कालाकारेरवणगर्षइत्यादावविगकाराकारादेरप्यनर्थकाव्यपदेशिवद्भावाभा
वेनपूर्वार्थमेवेनदारंभणीयमिति। अथेदं चिंत्यं। निजिरइत्यत्र निजत्राद्यो येकाचूइत्राद्योयेका त्रिसत्रादी
काकारेशाव्यपदेशिवचनेकाल्कसमर्थनात्। यदितु अर्थवताव्यपदेशिवद्भावस्तदाह्ताइस्यानर्थ
कत्वात् टीकाकारस्य व्यपदेशिवद्भावसमर्थनं कथंकारं घटेत। किंच यदिसार्थकस्यैव व्यपदेशिवद्भाव

तत्राकृतत्वादादेव वस्तुनः सम्प्रयोजनत्वात् गौणत्वाच्च पदे शिवसूत्रावमर्शे गौणीकुर्वाणोऽप्रतिसूत्रारंभं इ
ति पूर्वग्रंथविरोधः। यदि वा त्र गौणत्वादेव वृत्त पदे शिवसूत्रावमर्शे गौणीकारात् तदर्थवत्तेत्युक्तत्वासं
गतिरिति कथं न पूर्वापरविरोधः। तस्मात् पदे शिवसूत्रावमर्शः सर्वत्र सुप्रसरो ऽवेपितमनेन गौणीकुर्वाणो
प्रतिसूत्रारंभः सिवरमणीयं। नन्वेवमर्थवत्तेन स्यात् निर्विषयत्वापत्तिरिति चेत्। नात्र त्वच्छास्त्री
यस्य पदे शिवसूत्रावविषयत्वात्। विष्वंगत्वाच्चात्र त्रैवोपयुक्तत्वान्न तुल्यो विरोधोऽपि। नहि ह्येकाकार
समर्थनविरोध इति चेत्। न। तदनुरोधश्च्छास्त्रीयेऽर्थवत्तेऽसम्यानितसत्त्वकल्पनात्। लौकिके तु तस्या
प्रसंगपूर्वे तन्निवाशंकान चोत्तरमिति दिक्। यदि त्वत्र समाधित्वात् नहि वै समाधेयं। कृतकृत्यत्वादेशास्त्री
यस्य पदे शिवसूत्रावेन सेत्स्यतीति शंकायामर्थवत्त्वेऽत्र जरी इदमप्यनुपपन्नं तत्स्याव चलास्मिन्नेन प्रा
गेवदूषितत्वात्। श्रीप्याभिति। यद्यप्येतदपि येन विधिरस्मिन्नेन गतार्थं तथाप्याकार्यं तस्मा गरमा
लोम स्व दीर्घः इत्येतद्वचनं द्वय स्यैवोपयुक्तत्वादेतादृशं कृतप्रयोजनसूक्तं एवमिति। ई गताविस्य स्य सूक्तं। साम
ईड् गताविस्य स्य दैवादिक स्य वा नेरणः तस्येति क्विति क्किपि लुक्यिव इत्यमिति भवति। यत्तु इत्यपि

स्तूपलेक्षणाई गता वित्यस्यार्थः। असमथ्याय सखल्वपसर्गस्त नव्यभिचरति। तत्र कथं इत्यू। अधीते इकृत्य चोति।
भाष्यवचनात् ध्येयमिति वार्थं स्यादिति। कैयटो प्याह। सवाकः। किं दीर्घस्य पाठमाश्रित्येद सुभते। अथक
स्वपाठ नाश्रित्सवा। आद्ये। असमथेताय संगतं। नहि दीर्घ पाठो अध्युपसत्ययोर्थलक्षणकालि। येन तत्व
कथमि सत्त्युपपत्ति पुरुस्य स्युपलक्षणत्वमुपपद्यते। द्वितीये तु इऔरूपमितु उपलक्षणमिति तस्य दीर्घी
नुकरणो व्याकरणविरोधः। नहि अस्यानुकरणादीर्घरूपमत्र संभवति। लक्षणाभावात्। किं च सर्व पुस्त
केषु दीर्घपाठस्यैकस्य सिद्धेनक्ष स्वयं हरागुणं कापि तथ्या त्वियोनरत्वाये दुःपरिहरं। न च स्मरणाय कस्या
श्चिमामिति वाच्यं। तुल्ययोगत्वे मत्वेन शब्दं तत्रैरोक्ते नैवोपपत्तेः। यदपि भाष्यवचनमित्याहि। तत्रा
प्युक्तविधया पौनरुक्तं दुःपरिहारस्येवा। तरसमपोध्यं न तु स्ववनयत्वा स्यात् हो रवित सम्मत्यगुणो वो
त्यन्त्र स्पनरत्वात् स्यापि संज्ञा स्यादिति प्रतिषेधो वाच्य इत्याह। नदीतर इति। न च पितः संज्ञो व्यमाना
पितः कथं स्यादिति वाच्यं। अनुवधानां स्मृतानामेव सर्वत्र कार्यनिमित्तत्वात्। न वतमपुसाहव
यन्त्रिद्धि तएव तरप्रणहीष्यत इति वाच्यं। साहुवर्य सर्वत्र वय स्याएतु तया नाश्रीयते। तथा

हि। छिः करोतीत्याहो विंडुपद्यस्यचापतमयसेतसनेन विसर्ज्जनीयस्यप्रकारेशासे हि त्रिचतुर्भ्यः सर्जितिहाके
र्थेवर्तमानानां द्वित्रिचरित्तेतेषां विकल्पेन बोविधीयते। तत्रद्वित्रि त्राह्वसाएचयाचतुः शाह्वस्यापि रेफा।
तत्वान्समजंतत्वेन संदिग्धस्यापि निश्चयो भविष्यति। किंप्रत्वोर्थ ग्रहणेन। पर्य्यवसिततत्द्विशेषत्वेनाक्षतव
नतत्ज्ञापयति। साहचर्येचनियमेनव्यवस्थाहेतुरितिको यमहत्त्वादयः। तत्समता। सतितस्यनियमन
सामर्थ्यं क्वचिद्नाश्रयणास्य तुल्यधर्मभाजनत्वात्। नवहत्वोर्थग्रहणादेवपर्य्यतत्रैवतत्फलस्यव्ह्मारा
त्वात्। तत्समा। ह्यैवंतं। तमसाहचर्येच नतियामकं। तस्याविद्यीनमहत्वाद्यावनिप्रसंगित्वात्। नत्व
वार्तिका। नुपात्तमिद्मनुज्ञाद्यसितिवाच्यातस्यो पलक्षणार्थत्वादिति भाष्यः। इदमेववार्तिकं नतम
त्सेषेणोत्तरत्वेनाह। अव्यनिषेधइति। नन्नुनञोनिषेधोर्थः। तस्यचस्वबोधिया बवोधकत्वेनप्रतिषेधि
नक्रियनिषेधपरतया व्याख्यानुसुवितं नत्वानर्थकपरतयेतिचेत्। सत्यं। पर्य्यवसितार्थमादायत
था व्याख्यानात्। नथास्तस्तुति। तरणामित्यर्थः। अोपदेशिकमिति। ननुउपदेशासंबधित्वेतस्येत्यमित्य
णाभाष्यमितिचेत्। नाउपदेशः। मत्रप्रयो जनसुदाहरणमस्य उपदेशोवाम ध्यात्माहेराहतिगणा।

एम

गाह कृत्तथा च सूत्रेनरादिशब्दस्योपदेशिकस्य ग्रहणान्नदीतीरादौ च तथात्वाभावान्नातिप्रसक्तिरित्य
र्थः। कथमित्युक्ते व्याकरणे प्रक्रियां तन्त्वा रणात पाह दूहलीति। यत्रासेतद्रूपमिति। अनुबंधयुक्तमि
त्यर्थः। रूपनियमश्चेति। शब्दस्वरूपनिश्चयो लोकप्रयोगाद्वा स्वतो धारणाद्वो। तत्र तस्यः सानुबंधस्य
न लोके प्रयोग इति सूत्राद्रूपंनिश्चीयत इत्यर्थः। नवै ध्वरतिान दीतीरस्यसमर्थः। तत एवाह इति भनुष्यन इति
शेषः। लोकेप्यस्य सानुबंधकस्य प्रयोगाभावादिति भावः। लाक्षणिकत्वादप्येतस्य ग्रहणमित्यु
पिहृष्यं। विषयव्याख्यास्व मतमाह। अथवेति। चादिष्विति। चतुर्षु पचेलिमादिना। सामानाधि
करण्येष्विति। कुमारितरेत्यादौ एष्वकृपदत्वाभावेप्याति शाय्यनिकः स्वार्थिकः सच प्रकृत्यभि हि
तस्यैव द्योतक इति प्रकृत्यासमानविषय इति समानाधिकरण्यात्वा न दीतरादौ तु षष्ठीसमासत्वाद्वै
व्यधिकरणपक्षे वेति तत्र प्रसक्तिरिति भावः तीर्यत इति तर इति कर्मणि। तत्वाद्दस्तु साघनदीचासौ
तरश्चेति समानाधिकरणत्वात् प्रसक्त्वप्राप्नोतीत्याह। यद्यातहींति। नन्विदमनुपपन्नम्। यतः शि
याकर्मण्यपवादेति। निक्रकारत्वादिप्पः क्तिन्निष्ठावद्भवतीति क्तिनो निष्ठावद्भावान्नत्वेन्न

तस्मान्नोरितीत्येहलिचेति दीर्घो नीरीरिति भाष्ये। एवं नदीपदस्यैकारपक्षे नदीपदान्तं तीर्थं तस्य तिष्ठति
ष्ठद्गुरिजकर्मविशेषणार्थं संक्लिश्यते अत एव तस्य च नियमत्वं सुन्दत्वात्सर्वनाम्नः पुंस्कत्वं न भवति। पक्षा
न्तराविशेषितेपि स्त्रीत्वानुपपत्तेः नौ कि नेत्यर्थः। न केवलं बाहुः। सामानाधिकरण्यमेव विशे
षणाम पितु स्त्रीलिंगत्वमपीति नातिप्रसंग इत्याह। स्त्रीलिंगे स्थिति। नन्वाति शापि निकस्यापि क
र्थे स्त्रीलिंगत्वमिति चेत्। इत्यर्थः स्वार्थिका अप्रत्ययाः प्रकृतितो लिंगवचनान्यनुवर्तन्त इति तस्य स्त्रीलिंग
त्वं। अत एवातिऋपिताब्राह्मणीत्येव विग्रहः। नन्विहमुडकल्याश्रा हो त्या रो व्यभिचारीति चेत्। न
। विभाषास्तु पो वक्तव्युरसा विस्तरतु श्राहोव धारणो व्यतामने का थं त्वादुत्त रब्राणेये ति तिमा
च्या चव विकल्पेनानर्थत्वं। तेन प्रागेव नित्यं भवति। नजा दुविसरइत्यर्थः। तु ह्रस्व एव चेदं
प्रयोजनं। अन्यथा पूर्वत्वमपि विकल्पेन तद्वृत्तिकायानुसारिणः। भाष्यकारस्त्वाह। प्रधानत्वा
त्तत्र यए व विकल्पयिष्यते। ननुगुणा भूतं पूर्वत्वं गुणानां व परार्थत्वादिति न्यायान्नतु ह्रस्व
एव स्यादेव प्रयोजनं पुरस्तादेव सर्वं भवतीति। नलिंगापे रोके अविप्रत्ययोऽन्नेः। प्राकृप्रकर्णे एप

वस्याद्यांपेह्येपूर्ववभवतः। प्रयोगश्चमाकृमप्रकृतेर्भवतीति। तेनवक्त्रप्रेग्राह्यावकृतत्वाणांनरवृति
।प्रकृतिवात्किंगेनाभिधेयवत्वं ननुस्वार्थिकादेवप्रकृतितोलिंगवचनेभविष्यतः। एवंतर्हितत्त्वा
पयस्याचार्यो ईषदसमाप्तौयेस्वार्थिकास्तेष्वभिधेयवल्लिंगवचनेभवतइति। तेनगुडकल्पाद्राक्षा
द्राक्षाकल्पोगुडइत्याद्युपपन्नमिति। स्त्रीलिंगात्वविशेषणाभिधानेतिप्रसक्तिः स्यादित्याह।
अवरूपवेति। महिषीरूपमिवेति। अत्रसमानाधिकरणसमासेबाधः। नहिमहिषीरूपसम
वति। रूपशब्दगुणवाचित्वादाकृतिवाचित्वाद्वा। षष्ठीसमासेतुवैयधिकरण्याद्वयोरितिनञ्जस
त्वप्राप्तिः। अथसमासस्तदारूपशब्दस्यपूर्ववत्कृत्वाकृतिपरत्वेनस्वगुणाकृतिरिवमहिषीतिसाको
दूवचनस्यादितित्रेगु। नाह्यशब्दस्यमत्वासेनान्वयः। रूपशब्दस्याकृतिवाची। तथाचमहिषीइवेय
मोकृतिरित्यर्थः। एवंवमहिषीशब्दस्योपमेयवत्रित्वात्सामानाधिकरण्येसति कुस्वत्वस्यादेवानन्वा
कृतिशब्दः। रूपामादिवन्नोपमानोपमेयसमानधर्ममभिधायोपमेयनिष्ठः समासमान्यवचनः।
तेननोपमानसमासश्चेत्तइति। सुप्सुपेतिसमासेपुपमेयनिष्ठत्वमसङ्गतमितिनानुपपत्तिरनयतु

प्रत्ययाप्रत्ययोः प्रत्ययस्येति तरप्प्रत्यय एव गृह्यते। तेन नदीतरे नातिप्रसंग इति क्रमः। अतिशाय
निकप्रकरण एव तादीर्घः। किं तो यद्दिति वा कन्त्रमेप्रकरणोत्कर्षेण संज्ञाकरणसामर्थ्यविशेषात् तिर्हि ज्ञाद्दति
र्हि घ्नः प्रत्ययाः स्वार्थे भवंतीति न्याय्यास्तस्मार्थे पितरवसीति स्तवनार्थः। तेनाल्पाचूतरं। लोपश्च बलव
त्तरइत्याघप्यपनाविति के घ्यटहरदत्ताद्यः। तदसत्। अल्पाचूतरमिति सोत्रनिर्देशाद्देवतरपः स्वार्थि
कत्वावगमात्। न वेह तिशायिनो लोपवाधकत्वे नितिरप्लोऽतिशायार्थत्वं शंक्यम्। सुमासमासार्थे नैवा
ल्पोल्पत्वस्याख्यातत्त्वाज्ञित्वतितमाद्यर्थलाभात्सविशेषात्स्वार्थिकमहतः। तन्ना एवं तु लोपश्च बलव
तरइत्याद्यसंग्रहापत्तेः। नहि तत्र सौत्रत्वे लोपपत्तिः कर्तुं शक्यते। न वा समाससामर्थ्ये नातिशायार्थ
लाभात्सविशेषात्स्वार्थिकत्वं सुवचं। किंचावापिश्लोकवार्तिकतिर्हि ज्ञोनेवोपपद्यते इति यदिति दोषेस
तार्थिकः सिद्धेरा। घ्यात्मिति वेत्ता। च्यतिशयविवक्षायामातिशायिनिकस्यात्रप्रयोगाभावात्किमेतिङ
व्ययघासान्नित्याम्रिय घ्विमंप्रकाशविंनामसप्ताविस्मलट्टद्विरोधेनाः वदुगणावद्युदुगितिसंख्या। वदुगणो
प्रातिपदिको वदुडती चमसयो। नाम्नां संज्ञाविधावपितद्दंतविधिर्भवति। केवलयोः संज्ञायां प्रयोजना एम

भावात्। उक्तिरपि वस्तु साहचर्यान्नक्षित एवेत्याह्यते। नन्वौणादिकः पातेर्डतिः॥ बहु ह्यात्वं गणाह्यात्वं तावत्कात्वन
कितिडति च। इत्यौ छन्दोदाहरणानि संज्ञाप्रदेशाः संख्यायाः। क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् इत्यादयः। सं
ख्यासंज्ञायामिति। संख्यासंज्ञाविधिवाक्ये। किंतदाकमिमत आह। बहुगणेत्यादि। वस्तुंच संख्याग्रहणं कर्त
व्यमत आह। संख्यायेत्यादि। प्रश्नोत्तरं वार्त्तिकावयवे नाह। संख्यासंज्ञाप्रत्ययार्थमिति। द्व्यादीनां संज्ञा
त्वेन संप्रत्ययप्रत्ययार्थ इति बहेकादिकायाः संख्यात्वेन संप्रत्ययः इति न विवक्षितमेकादीनां संख्यात्वेन सं
प्रत्ययस्य लोकत एव सुप्रसिद्धत्वात्। किंतु संख्याप्रत्ययेत्यादि संख्याप्रदेशेषु स्वरूपेणैकादिकायाः संख्या
याः संप्रत्यय इति। संख्यासंप्रत्ययार्थमित्यत्र च संख्यात्रादेन संप्रत्ययः संख्यासंप्रत्ययस्तदर्थकरणा
दित्याह। एकादिकाया इति। ननु चैवकादीनां सूत्रे उपात्तत्वात्प्रदेशेषु संख्यासंज्ञोच्चारणादेव प्रती
तेः संख्यासंप्रत्ययार्थमित्यनुपपन्नमित्यत आह। संख्याया एकादिकायाः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्यया
र्थमित्यर्थ इति फ। किंवामेवमवतारितवान्नातुः तहसत्। संख्यायाः संख्यासंज्ञायां किंप्रयोजनमिति।
प्रश्नोत्तरं संख्यासंप्रत्ययार्थमिति। तच्चैकादिकायाः संख्याया एवनान्तर्यात्संप्रत्ययेन संबन्धादाकाङ्क्षा

रणं तेवकारादीनोववमवहितोविनासंबंधात्। तेषामुच्चैरुपात्तत्वादिनानुपपन्नुज्ञावनमसंगतं। किंच वस्त्वमात्रोन
न्यायेनप्रदेशेष्वेकारादीनामेव संप्रत्ययः प्राप्नोति। नत्वेकारादिकार्याइतिग्रहणमिसंधेः प्रश्नोत्तरं तत्रैवकारादीनां
मप्रतीत्युद्भावनसंगतं नहि तेकृत्रिमाइति। संस्थे संबइति। स्वरूपे गौणमर्थः। ननु हस्तेइति न्याययोः प्रयोगसा
म्यदेवतानस्यापत्यमितिस्वाराविवलोकप्रसिद्धायाः संख्यायाः प्रदेशेषु संख्याशब्देन संप्रत्ययसिद्धेरप्या
तेनकाम्यमर्थवदितिन्यायवाधितमेकादेः संज्ञाविधानमितिशंकते। ननु चेति। न्यायमभिप्रेत्याह। एवम
पीति। एकारादीनामकृत्रिमत्वमेकारादीनांकस्मान्नोक्तमेतावतेत्यतआह। कृत्रिमाकृत्रिमेति। नन्वियं
संज्ञा स्त्रीयापरिभाषात्याचलोकव्यवहारप्राप्तिवेत्संज्ञेति। अतएवाह। यथालोकइति। तस्मेचेति। अनेका
र्थत्वाद्वीयशब्दव्यवहारायचकितत्संकेत्यतेतदातत्रैवप्रतीतिमारधाति। यथादेशेनदेवदत्तेत्वादिसंज्ञे
प्रदेशेषु अदेङ्गुणेचार्थेवप्रत्याययतो नरूपादिवत्तेन्लोकिकेतथेह संकेतितानवकारादीनेव संख्यास
ज्ञाप्रत्याययेनेकादीतितत्त्वसमर्थमवरूपसंख्याग्रहणं कर्तव्यमितिनप्राप्नुक्तन्यायवाधेत्यर्थः।
न्यायस्यातिप्रसक्तिमाह। नदीपौर्णमासीति। यत्रआरक्षव्यवितिकृत्रिमत्वात्। न च स्वंरूपमिति स्वरूपग्रह एण

एवं चैतत्समभिव्याहाररूपसामर्थ्यात्स्वरूपस्यैव नदीशब्देन
संज्ञाक्यमशब्द संज्ञेति निषेधात् पौर्णमासीति। एवं चैतत्समभिव्याहाररूपसामर्थ्यात्स्वरूपस्यैव नदीशब्देन
ग्रहणान्नद्यां त्रिमस्य संज्ञेति घस्यार्थः। नचैकारान्तानां परिसंख्यार्थमेतत्स्यादिति वाच्यं। त्रिशोयत्वादेवत
दन्ता भ्रय णान्त। पौर्णमास्यां ग्रहापणी भ्यदिति हि सिद्धेश्च। नचौकारेण नदीसंज्ञकानां खल प्वादीनां
पुल्लिंगानामप्यूकारान्तानां संग्रहः स्यादिति वाच्यं। पौर्णमास्यादिसमभिव्याहाराद् नदीसंज्ञकमेवो
कारान्तं ग्रहीष्यते एवामेवा स्थितिचेत् नास्त्र भेदाभावात्। यस्तु स्वपतामिता दिवदस्यापि व्याप्ति त्वापाद
र्थपरत्वं स्यादिसाचार्येनाह। तद्विशेषे भ्यदित्तितद्दी मिश्चे याद्दा विवादार्थे कार्यासभवान्तद्विशेषवाव
र्थपरत्वं स्यादिसाचार्ये नाह। तद्विशेषे भ्यदित्तित दीमि श्चे याद्दा विवादार्थे कार्यासंभवात्तद्विशेषवाव
र्थपरत्वमेवोचितं। नात्वर्थपरत्वं। नचाशब्दस्य संज्ञेति निषेधः पौ
र्णमास्यादि समभिव्याहारान्नात्र नदीशब्दः संज्ञेति चेत्। न खलु यत्र शब्दः संज्ञाविवक्षितानां तत्र सो निषेधः।
र्णमास्यादि समभिव्याहारान्नात्र नदी शब्दः संज्ञेति चेत्। न खलु यत्र त्र्याशब्दः संज्ञात्वेन दृष्टस्तत्रेति ता। तद्विशेषान्नाह। गंगायमुनेति। नात्र देवो
किंतु शब्देश दृष्टा स्त्रेय त्र्याशब्दः संज्ञात्वेन दृष्टस्तत्रेतिता दृयां ता तद्विशेषान्नाह। गंगायमुनेति। नात्र देवो
दाहरणं विवक्षितं। त्वमपी भावाधिकारात्। किं त्वेकदेशानुवादेन पदगादयएवाभिप्रेताः। नन्वस
त्वपि रविनद्युस कऊ स्वत्वे रूपे विशेषाभावः। नच स्वरे विशेषः सत्यसत्रिवाटचिचितः। स मासस्येतोदा

तत्वा। विज्ञेयत्वादिति चेत् । नात योरप्युपलक्षणत्वे नोपपत्तिः । श्रो तत्पगोदावरीत्यादिषु टचू स्यादिति मेवं ४२
तत्वा। विज्ञेयत्वादिति चेत् । नात योरप्युपलक्षणत्वे नोपपत्तिः । ज्ञो तत्पगोदावरीत्यादिषु टचू स्यादिति मेवं ४२ (see note)
मे तदिति के चित्राङ्गः । व स्तु तस्तु कं देश्यानुवादो यम् । अय गंगपर्यमुवमिसेतस्य । अत्र तैत्तस तिच टवि रूपी
विज्ञो षिपि स्वरे विज्ञेयात् । ठ वित्व सामर्थ्या देतोदात्तत्वाद् सतितु परि प्रत्यपायावर्णी मा नातेशङ्कावय
वे स्थिति पूर्वपद प्रकृति स्वरत्वात् । परि । प्रति । उप । अप । इत्येते पूर्वपदभूता वर्ज्यमानवाचिनि अहरव
यववाचिनि चात्रीव यववाचि ति चोत्तरपदे प्रकृतिस्वरा भवन्ति । परि त्रिगर्तं वृष्टो देवः । परि सौवीरमित्युदा
हरणानि । अत्र पर्यादय आपकरान्ता ग । नियातश्चोपसर्गा ध्वाधाहात्ताभिवर्जी मितिवय नात । नतसत्वे
वक्त्रीहीयस्य पूर्वपदप्रकृति स्वरस्य सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदमिति वामनः । यद्यत्र नदीत्यादेन विज्ञेय
ग्रहणांतर्हि विपाट्छब्दे प्यनेनैव सिद्धत्वात्रदि पु तत्पाठो मुधा स्यादिति ज्ञापकमाह । आ वा र्यन्ति । वि
पाट्छब्द मिति । न च नदी यो रीमा सीत्यत्रा न्यतरस्यामित्य नुवृत्ते स्तारादै विपाट्छब्दस्य पाठो नि
त्यार्थः स्यादिति वाच्यं । व्यवस्थित विभाषया विपाट्छब्दे नित्यादुत्तरमविष्यतीत्यदोषः । तव्येतापि राम
स्वरूपग्रहणा कथनात्र कं व कु । अत्र छान्दसते तिनिषेधादिति चेत् । मे वा नहि स्वरूपमिति परिभाषया

त्र स्वरूपपरत्वं व्यामोये नाशब्दसंज्ञेति निषेधो वक्तव्येत । किंतु सामर्थ्यात् । तापकाद्यं संज्ञाविशेषपरत्वयोरभावेप
रिशेषात्स्वरूपपरतैवा । म विष्यतीति हि कुत्र न ही भि श्चेति । पूर्ववदत्र कस्य विनियामकस्याभावान्नदीशब्दे
तन्नदीसंज्ञकानां ग्रहणा मभिप्रेतं स्यात् तदारग्रहणाद्यः स्यादा विवला यद्य मनघेत्येकवचनान्त निर्देशः । क्रिये
त न वहु वचना न ह स्यात् ह । वहुवचनेति । स्वरूपविधिरिति । अशब्दसंज्ञेत्यत्र शब्दस्य नोपलक्षणत्वं । किंतु
विशेषणत्वं । तथा च यत्र शब्दः संज्ञा तत्र निषेधः । न चात्र नदीशब्दः संज्ञेति मन्यमानस्य चोद्यमेतत् । अ
त्रापि स्वरूपस्यैकत्वात्तस्मिन्विवक्षिते निर्देश्यमेकवचनं स्यान्न वहुवचनमिति संभिप्रायत्वात् ।
वहुवचनेति । इदमुपलक्षणं । अशब्दसंज्ञेति निषेधादपि न स्वरूपविधिः शब्दे चाद्धन्ना स्वेत्यादि
नात स्यार्थस्योपपादितत्वात् । तस्मान्नदीविशेषवाचकानामेव परिशेषाद्ग्रहणं । न चेदमश्रुत
मिति । श्रुतमेवेत्यर्थः । श्वोमन्त्राविति न्यायात् । न्यायमूलकत्वेपि परिभाषायाः पौरुषेयतया कृत
कत्वात् । अस्येतु एतस्य न्यायत्वे नानादित्वात्कथं करणमित्यनुपपत्तिमभिसंधायानाश्रितमिति व्याव
र्तते । उत्तरार्थं चेति । इहोत्तरार्थमवरूपस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम् । अमध्याहमातेसतयहलभ्यवहुव्रीह्यर्थक

स्त्रीलिंगनिर्देशास्य विशेषणात तया विशेष्यमपेक्षमाणास्येति भावः। तदसत्। नहि स्त्रीलिंगनिर्देशास्य वि
शेषणत्वं तयाविलक्षणचोपस्थितस्यापि संख्याशब्दस्य स्त्रीलिंगतया विशेषणत्वोपपत्तिः। विशेष्यसा
पेक्षतावदुर्वारस्यात्। तस्मात् यथा संख्यानमेव साधीयः। एतत्सर्वोपात्तः संख्याशब्दः संज्ञाप्रधानः
उत्तरत्रोपस्थितः स्यात्ताना संख्यासंज्ञामेव विदध्यात्। ननु स्यात्तेप्यस्यविशेष्यं समर्पयेदिति भावः न
नूक्तनिर्देशास्य शब्दस्य नैराकांक्षस्यापचतत्राह। द्रूहसाभूदिति। पामानो। विप्रुषइति। अत्रयद्यसं
ज्ञायाबहुभ्योलुगितिलुक्स्यात्। वार्त्तिकत्रयेद्रूषयितुरायतावद्दूषयति। इहार्थेनितिा इहनार्थे
ज्ञायाबहु इत्येवसिद्धे अर्थग्रहणं सामान्यप्रतीत्यर्थोस्य स्येनस्य विशेषयरत्वा क्लीबदृष्टायेननपोन
ल्लं। क्षितीयवार्त्तिकोत्तमसंप्रत्ययं दूषयतु मनुभाषते। नूनवेति। अर्थाहिति। एमङक्तभवति। लो
के प्पनेकार्थत्वाद्भ्रवरोगहीतसंकेतस्य नत्वाद्रूमहि मैवैकाकार्थप्रत्ययः। किंतु भयार्थस्फुली
वुर्थप्रकरणादिकं सहकारित्वमासाद्य यथा गोपालकमानयमाणवकमध्यापयपितुमितु
क्तेपहिहस्यस्यकत्रिमस्याध्यापनेऽसामर्थ्यात्कृत्रिमस्य संप्रत्ययः। यथा वाहेधवमानयेनुक्तेलवणम्

णाच्चयोभोजनपुष्पप्रकरणाभ्याममनयोः प्रतीतिर्भवति। अर्थात्प्रकरणाच्चेति विवृणोति त्वर्थो
वास्येति। यद्यप्यत्रार्थशब्दस्य प्रयोजनवाचिता गम्यते। न सामर्थ्यार्थकत्वं तथापि प्रकृते सामर्थ्य
स्य प्रयोजनत्वपर्यवसानादेतदुक्तं। प्रकृतं चेति। उपक्रान्तप्रकरणमिति यावत्। अर्थप्रकरणयो
रन्वयेन हेतुत्वमुक्त्वा व्यतिरेकेणापि तद्वक्तुमाह। व्यक्तश्चेति। आङत्र मर्यादायामभिविधौ वा नाय
माङ्। किंतु निपातोयमितश्रुते समर्थो। अनेकार्थत्वान्निपातानां। अर्थः सामर्थ्यमत्रार्थापत्तिरितिया
वता। प्रकरणोपक्रमः प्रस्ताव इति यावत्तेनामत्रेव प्रकरणाच्चाद्स्यार्थान्तरन्नाशंकनीयाया
प्यमङ्। हितु मसमर्थो। पांसुरपादमप्रक्षालितपादत्वाद् विरगततरवाप्रकरणात्। इदमुपलक्षणं।
सामर्थ्यस्याविशिष्टागतस्य तु सामर्थ्यमिहासम्भवात्। तत्स्मादयमर्थः न युक्तेकार्थसंप्रत्ययो भववित
त्रार्थप्रकरणावश्रौनेवा यत्रतु तद्व्यतिरेकादत्र गोपालकमानयेत्युक्तेऽर्थद्वयावगतिः उभयगति
रिति। उभयस्मिन्नातिरुभयगतिरेकधर्मिकविरुद्धनानाकोटिविषयकप्रतीतिरित्यर्थः। तद्वारे
त्तु किमिह संज्ञेयं यद्यस्य कस्य विनिर्दिश्यत उत यच्छिहलो स्याभिप्रेतः स्यादिति। न व समुदायशब्दि

६७

वशेनसंदिविशेषप्रत्ययश्वाश्वकर्णादिवद्यात्तोनावयवशानमनुसारेणायहिलक्षप्रत्ययोविप्रकर्ष

हितिवाच्यं। श्रय्व

पत्तरे २८८

८०००

१८००

सं० ७

१५००

एम